

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय ज. २५

दा क्र ९००

IRBK-0100900

IRBK-0100900

IRBK-0100900

१. ग्रं. मं. ठाणे

षय

नं.

कै० गो. ब. देवलकृत

संगीत

शापसंभ्रम नाटक.

(रंगावृत्ति)

आवृत्ति चवथी.

सन १९२९

नवीन किताबखाना, पुणे सिटी.

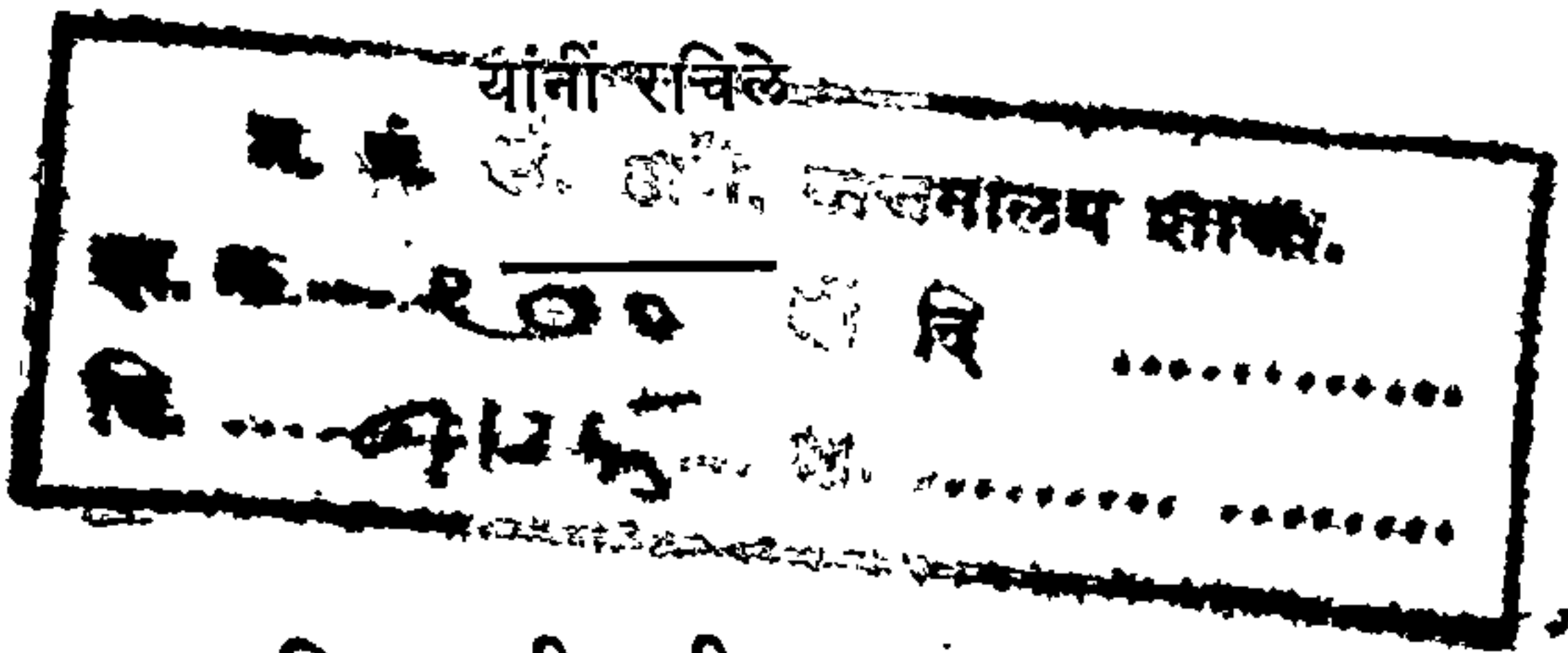
श्रीमंत होळकरसरकाराकडून ८०० रुपयांचें बक्षीस मिळालें.

संगीत शापसंभ्रम नाटक.

(रंगावृत्ति.)

गोविंद बल्लाळ देवल,

संगीत मृच्छकटिक, विक्रमोर्वशीय, शारदा, झुंझारराव,
दुर्गा फाल्गुनराव इत्यादि
नाटकांचे कर्ते

आवृत्ति चवथी प्रती एक हजार.

IRBK-0100900

किंमत १४ आणे.

(या पुस्तकासंबंधी प्रयोगासुद्धां सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यानि
आपल्याकडे ठेविले आहेत.)

मुद्रकः—ल. भा. कोकाटे, हनुमान प्रेस, पुणे सिटी.

प्रकाशकः—रा. गो. देवल, सांगली.

प्रस्तावना.

हे शापसंभ्रम नांवाचे संगीत नाटक इंदूरचे महाराज श्रीमंत शिवाजीराव यांच्या रसिकतेचे व औदार्याचे फल होय. सुप्रसिद्ध व सर्वमान्य अशा बाण कवीच्या सुरस कादंबरीतील कथानकाच्या आधाराने हे रचिले आहे. इंदूरस्थ विद्वान् परीक्षकांच्या व महाराजांच्या जसे हे पसंतीस उतरले, तसेच महाराष्ट्रीय रसिक जनांच्या आदरास पात्र झाले म्हणजे मी कृतकृत्य झालो. या नाटकांतील बहुतेक पद्ये संगीतप्रिय लोकांस सहज म्हणतां यावीत, म्हणून तीं मीं मुद्दाम सर्वांच्या श्रवणपरिचयांतील व आवडीच्या अशा चालीं-वर रचिलीं आहेत. तथापि एका पद्यास दुसऱ्याही चाली लागतात; त्या समय व रस मनांत आणून लावणे हे गानकुशल पात्रावरच सर्वस्वी अवलंबून आहे.

गो. व. देवल.

२००
संगीत शांभ्रम नाटक. १४०
जा. २५

अंक १ ला.

नांदी.

पद्य.

चाल—अष्टमूर्ति परमेश सदाशिव.—धुमाली.
श्रीनटनायक चिंतुनि आधीं, बलवंता नमितौ ॥
दुष्कर कार्मी प्रसाद गुरुचा धैर्य मना देतो ॥ ध्रु० ॥
वत्सकुलोद्भवचित्रभानुचा तनय बाण, त्याची ॥
रचना कादंबरी सुरम्या सीमा काव्याची ॥
संक्षेपें संगीत नाटकां ती नटवायाची ॥
इच्छा जाणुनि शिवभूपाची तीतें अनुसरतों ॥ १ ॥

पद्य.

चाल—साध्य नसे मुनिकन्या.—दीपचंदी.
वंदी त्या त्रिगुणाला ॥ कवि हा ॥ सकलशिवार्थी, वेद-
मयाला ॥ ध्रु० ॥ प्रथम रजातें धारण करितां । निखिल
जगाचा होई धाता ॥ सत्त्वगुणानें पालनकर्ता ॥ तैसें
संहाराला, स्वीकारी जो ईश तमाला ॥ १ ॥

सूत्रधार—पुरे, नाटकारंभीं विघ्नोपशम करणारं ईशस्तवन करतांच ही
पहा प्रेमळ सभासदांची चित्तवृत्ति कशी प्रफुल्लित झाली ती ? (पारिपार्श्वक
जातात. नंतर पडद्याकडे पाहून) मारिषा,—

मारिष--(बाहेर येऊन) हा आलों; काय आज्ञा आहे ?

सूत्रधार--आज शिवमोदपर्वणी; म्हणून हे नाट्यकलाभिज्ञ सर्व रसिक-
नायक इथे मिळाले आहेत. आणि--

साकी.

कौशिक गोत्रज कवि गोविंदें जें नवनाटक लिहिलें ॥

नाम शापसंभ्रम हें ज्यांचें सुरसगुणीं जें पहिलें ॥

तेंचि पहायाची ॥ दिसते उत्कंठा यांची ॥ १ ॥

तर जा, आणि सर्व सिद्धता कर. मित्रा मारिषा, आजच्या प्रसंगीं सर्व
कामं अशीं झालीं पाहिजेत कीं, प्रेक्षकांची मनोवृत्ति, दृष्टि आणि श्रवण हीं
सारीं नाटकपात्रांच्या आधीन होऊन रहावीत, समजलास ?

मारिष--आधीं नाटक उत्तम, त्यांत नटवर्ग कुशल आणि सभासद
सहृदय ! इतकी सामग्री असल्यावर आपली इच्छा सहजच पूर्ण होणार आहे.

सूत्रधार--हें सर्व जरी अनुकूल असलं, तथापि सुव्यवस्था ही पाहिजेच.

मारिष--ती माझ्याकडे लागली. घेतों आज्ञा तर.

सूत्रधार--ठीक आहे. (तो जातो.) आतां प्रियेकडून या गायनप्रिय
सभाजनांचं कांहीं वेळ रंजन करवून नंतर नाटकाला आरंभ करावा.
(पडद्याकडे पाहून) प्रिये, तुझा नटीचा वेश तयार झाला असल्यास बाहेर
ये पाहूं. (स्वगत) ही आली पहा. अशी समयज्ञ, बहुगुणी आणि स्वामी-
कार्यदक्ष पत्नी असल्यावर आणखी काय पाहिजे ! अरे पण येतां येतां ही
मध्येच कां थांबली बरं ! समजलों. माझी हाक ऐकून ही गडबडीनं इकडे
यायला निघाल्यामुळं वेणीवर फुलांचा गजरा घालायला आणि कर्णावर कमल-
पुष्प ठेवायला विसरली. प्रिये, तूं कां थांबलीस हें मीं जाणलं; परंतु आपल्या
भाग्यानं आजचे प्रेक्षक कसे आहेत समजलीस ?

दिंडी.

खरे मार्मिक हे परम रसिक सारे ॥ नसति नुसतीं व्यंगोचि
शोधणारे ॥ ह्यणुनि येई, राहोत भूषणें तीं ॥ गुणप्रकरा लघु
दोष भूषवीति ॥ १ ॥

नटी--(पडद्यांतून) असं असेल तर ही मी आलें महाराज.

दुसरी स्त्री--(पडद्यांतून) गडे, नकोग नको पुढें जाऊं.

सूत्रधार--माझी प्रिया यायला सिद्ध असतां तिला ' नको जाऊं ' म्हण-
णारी ही कोण बरं विघ्नसंतोषी ? समजलों--

साकी.

अवलोकित मधुमासवनश्री, येत महाश्वेता ही ॥

हंसकन्यका, सर्वे सर्वांच्या हांसत बोलत कांहीं ॥

तिजला मैत्रिण ती ॥ सांगे जाऊं नको पुढतीं ॥ १ ॥

कदाचित् मला पाहून या पुढें यायला लाजत असतील; तर आपणच
इथून जावं म्हणजे झालं. (जातो.)

ही प्रस्तावना झाली.

(नंतर पुढें महाश्वेता, तिच्या मागून चतुरिका आणि तरलिका अशा
बोलत बोलत प्रवेश करितात.)

चतुरिका—अग, मी तुला पुढें जाऊं नको म्हणतेंना ?

महाश्वेता—तें कां ?

चतुरिका--तो पाहिलास का चंदनाला विळखा घालून बसलेला काळा
भुजंग ? पुढें गेलीस तर त्याला सोडून तुला विळखा घालील म्हणून म्हणतें.

महाश्वेता--अहाग वेडे ! चंदनाचा सुवास सोडून तो विचारा माझ्या-
कडेग कशाला येईल ?

चतुरिका--कशाला म्हणजे ? चंदनापेशां तुझ्या अंगाचा घमघमाट
फार सुटला आहे म्हणून.

महाश्वेता--बरं, बरं, समजलें हो. चल आतां, त्या वेलीच्या झोंपा-
ळ्यावर बसून दोन गाणीं म्हणूं.

चतुरिका--तरलिके, हे नुसते डोहाळे व्हायला लागले बरंका. गडे महा-
श्वेते, अशी घाई का करतेस ? लग्न झाल्यावर जोडप्यानंच बसून गाणीं
म्हणा. आला-आला राग, जसा कांहीं अगदीं ठेवलेला !

महाश्वेता—हॅग काय तर मग तुझं ? तूं बोलूंच नकोस माझ्याशीं जा. (चार पावलें पुढें जाऊन) तरलिके, ती पहा त्या शिलातलावर सर्वगणां-सहवर्तमान महेश्वराची मूर्ति बसविली आहे, तिला वंदन करून येतें बरंका.

तरलिका—आधींच उशीर झाला आहे; आईसाहेबांचं अंगघुणं सुद्धां आटपलं असेल. त्या रागं भरल्या तर माझ्याकडे कांहीं नाहीं हो.

चतुरिका—बरं बरं, भरूं देत रागं. मोठी आली आहे सांगायला. (महाश्वेतेस) जाग तूं; आणि महेश्वराला असा नवस कर कीं पार्वती-मातेला जसे आपण, तसाच मला एक भ्रतार मिळावा.

महाश्वेता—करीन बरं; तूं नको सांगायला. (जाऊन वंदन करून प्रदक्षिणा घालूं लागते.)

चतुरिका—खरंच ही आतां चांगली उपवर दिसायला लागली. कोणा भाग्यवानाचं भाग्यं उदयाला येतं पहावं.

तरलिका—या अशा लावण्याचा भोक्ता कुणी तरी देवलोकींचाच असला पाहिजे. कारण चंद्राची कोर शंकरावांचून दुसऱ्या कोणाला पचणार ? आईसाहेबांनीं एकदां गोष्ट काढली होती; पण कादंबरीचा आणि आपला विवाह अनुरूप पतींशीं एकेच दिवशीं व्हावा, असं हिच्या मनांतून आहे; म्हणून लांबणीवर पडलं तर कोण जाणे.

महाश्वेता—(दुरून) अशा आपल्याशींच काय पुटपुटतां त्या ? मला नाहीं का सांगत ?

चतुरिका—पण तुझं आटपलं का ? का वर मिळेंपर्यंत गौरीसारखी तूं सुद्धां इथेंच तप करीत बसणार ?

महाश्वेता—बरं बरं, पुरे आतां. पण ' कादंबरीचा आणि ' असं काय-संघं बोलत होतां, तें काय ?

चतुरिका—दुसरं कांहीं नाहीं. कादंबरीच्या लग्नाचा मुहूर्त ठरला असं ही सांगत होती.

महाश्वेता—तसं तर कर्धी व्हायचं नाहीं. पण तो लतामंडप पाहिलास ना ! किती गार दिसतो आहे ! मला वाटतं त्यांतच दिवसभर जाऊन बसावं.

चतुरिका—महाश्वेते, जरा दम धर; म्हणजे दिवसभरचसं काय, पण रात्रभर सुद्धां या लतामंडपांत बसायला सांपडेल बरं का. मग इकडे कर्धी येशील तें आम्हाला कळवायची सुद्धां नाहींस. तुला नाहीं हो, मी आपलं असंच एका माणसाला म्हटलं.

महाश्वेता—(रागानें) हेंग काय तुझं ? थट्टा थट्टा म्हणजे करावी किती मेली ! चला तुमच्या बरोबर मी बोलतच नाहीं. मी आपली एकटीच मौज पाहीन. (जाते.)

चतुरिका—महाश्वेते, एकटी जातेस, पण संभाळ हो. या वनांत कामदेव फिरत असतो म्हणून सांगतात. तो तुला रतिच समजून घेऊन गेला, तर आम्ही कांहीं सोडवायला यायच्या नाहींग बाई !

तरलिका—अगबाई ! खरंच गेल्या या. चला बाई, त्यांना शोधून काढलं पाहिजे. नाहीं तर त्या एकट्याच जातील आईसाहेबांकडे; म्हणजे मग झालं. उपवर झालेल्या मुलीला एकटी कशी सोडलीत, म्हणून आम्हांलाच रागं भरून घ्यावं लागेल.

चतुरिका—हो, खरंच. तर मग तूं अशी इकडून पहात जा, आणि मी त्या केतकीच्या वनाकडून जाते.

(दोघी जातात.)

महाश्वेता—(पुढें येऊन) काय लबाड तरी ही चतुरिका ! म्हणे कादंबरीच्या लग्नाचा मुहूर्त ठरला ! आणि म्हणे या वनांत कामदेव फिरत असतो ! बरंच झालं. पहायला तरी सांपडेल. मला आतां दोघीजणी शोध शोध शोधतील आणि तंवर मी इथली शोभा पाहीन. (फिरतां फिरतां मध्यें वास घेऊन आनंदानें) अगबाई !

पद्य. चाल—प्यर्थ आहीं अबला—पंजाबी.

मधुर किती ॥ कुसुमगंध सुटला ॥ ध्रु० ॥

त्या लोभें हे मधुकर पळती ॥ गुंजारव उठला ॥ १ ॥

सकल फुलांचा परिमल सारा ॥ काय एकवटला ॥ २ ॥

साच असावा सुरलोकींचा ॥ भूवरि हा कुठला ॥ ३ ॥

कुणीकडून येतो बरं हा सुगंध ! हे भ्रमर धांवताहेत, यांच्याच मागून जावं म्हणजे समजेल. (जातां जातां एकदम चपापून) अगबाई ! हे कोण या वनांत ? चतुरिकेनं या वनांत कामदेव फिरत असतो म्हणून सांगितलं, तो तर नसेलना हा ? (पाहून) होय तोच. एकूण मदनासारखा सुंदर या त्रिजगांत कुणी नाही म्हणतात तें खरं. पण एक शंका येते बाई. हा जर काम म्हणावा, तर शंकरांनी त्याला जाळून भस्म केला असं म्हणतात; मग कोण हा ? समजलें—त्याचा मित्र वसंत त्याच्या विरहानं अशा वेषानं वनांत फिरत आहे. पण मी अशी भांबावल्यासारखी काय झालें ! हा इकडेच आला. (वेली आड होते. पुंडरीक बाहेर येतो.)

पुंडरीक—आज चतुर्दशी म्हणून कैलासनाथाच्या पूजनासाठी माझ्या मित्रासहवर्तमान मी नंदनवनाजवळून या भूलोकास येत असतां,

पद्य. चाल-ठाउक भजला असे ऋषिचिं—धुमाळी.

नंदनवनदेवीनें माझा आदर बहु करुनी ॥ प्रशंसिलें मम रूप

किती हें गौरववचनांनीं ॥ १ ॥ कोमल हस्ते नवमंजिरि ही

मज अर्पिनी ॥ वदे करावा प्रसाद, ठेवा भूषण हे कानीं

॥ २ ॥ परिचय नव्हता अशा स्तुतीचा, यास्तव तेथोनी ॥

अधोवदन मी पुढें चाललों लज्जित होवोनी ॥ ३ ॥

नंतर कपिजलानं हीं मंजरी तिच्यापासून घेऊन मी नको नको म्हणत असतां, मोठ्या आग्रहानं माझ्या कानावर ठेविली. त्या क्षणापासून माझ्या मनांत काहीं अपूर्व उत्सुकता उत्पन्न झाली, याचं कारण काय ? (किंचित् विचार करून) अघो; माझा मित्र पूजेकरितां पुष्पं वैचित्त

आहे, तोंपर्यंत कधीं न पाहिलेला हा रम्य वनप्रदेश तरी अवलोकन करावा.
(इकडे तिकडे फिरूं लागतो.)

महाश्वेता—हा मदनहीं नव्हे आणि वसंतही नव्हे. त्या दोघांनाही लाजविणारा हा कोणी ऋषिपुत्र दिसतो. देवा ! या सर्वांगसुंदराला, अशा वयांत हे वनवासाचे कष्ट कसे आवडत असतील कोण जाणे. (त्याच्याकडे पहात रहाते.)

पुंडरीक—अहाहा ! या वनांत काय सर्वत्र आनंदीआनंद भरून राहिला आहे !

पद्य. चाल—अजवरि नृपति बहु ज्ञाले—धुमाळी.

मधुमत्त मधुप हे भ्रमती ॥ भुंजारव मंजुळ करिती ॥ मधुप हे ॥ संतुष्ट कोकिला चितीं ॥ पंचमस्वर्नी या गाती ॥ कोकिला ॥ किती मंद पवन वाहाती ॥ दश दिशा सौरभें भरती ॥ पवन हे ॥ चाल ॥ सदनचि भासें हें मदनाचें ॥ रतिसंगें तो सर्वदां वर्नी या वसतो ॥ येथेंचि चाप सजवीतो ॥ मग जर्जर तरुणां करितो ॥ चाल ॥ अति शांत मुनीची वृत्ती ॥ नच राहिल येथें स्थिर ती ॥ २ ॥

एकूण चित्ररथगंधर्वराजानं हें वन निर्माण करून इंद्राच्या नंदनवनाचा उपहास केला, यांत संशय नाही. कारण—

साप्ती

मधुमासाची मूर्तिमती श्री स्वयें वर्नी या राहे ॥

नंदनवनशोभा ती हीची, केवळ छाया आहे ॥

ऐसें मज गमते ॥ हें मन येथें बहु रमते ॥ १ ॥

महाश्वेता—या मनोहर मुनिकुमारावर अशी निश्चल दृष्टि लावणं हें कांहीं चांगलं नव्हे. (तोंड वळवून) अगबाई, इकडे सुद्धां कुमारच दिसतो. ठीकच आहे. एकदां हृदयमंदिरांत शिरल्यावर दृष्टि वळवून काय

होणार ! इथून जावं म्हटलं तर हा मार्गावर उभा आहे. आतां ? बरं हा गेल्यावरच जावं म्हणजे झालं.

पुंडरीक—परस्परांच्या ईर्ष्येनं विस्तार पावणारे हे वृक्ष, आणि यांच्यावर स्वच्छंद आरोहण करणाऱ्या या लतिका पाहून असा भास होतो की—

पद्य. चाल—वसंतीं वधुनि मेनकेला—धुमाळी.

हे तरु कामीजन असती ॥ करावया वनविहार दारांसह
वनिं या येती ॥ पुष्पित लतिका नवयुवती ॥ कोमल शाखा-
करीं तयांना आलिंगन देती ॥ स्थळिं या निर्जन एकांतीं ॥
परस्परें चिरविलाससुख हे निर्भय अनुभविती ॥ १ ॥

हे तरुच काय, पण येथील पशुपक्षी सुद्धां आपापल्या कामिनींसह आनंदांत निमग्न आहेत. (पहात फिरतो.)

महाश्वेता—इतका वेळ दृष्टिच स्वाधीन नव्हती; आतां तर मन सुद्धां माझ्या अंकित नाहीसं झालं. त्याच्याजवळ जावं, त्याच्याशीं बोलावं असं वाटतं. परवां चतुरिका सांगत होती त्याप्रमाणं हे सगळे मदनाचे तर चाळे नसतीलना ? काय वाजलं तें ? तरलिका आली वाटतं. (पहात उभी रहाते.)

पुंडरीक—अरे हा काय चमत्कार ! हा आम्रवृक्ष आपले शाखाबाहू पसरून ये ये म्हणून खुणावित असतां, ही माधवीलता एकदम जाऊन त्याला आलिंगन कां देत नाही ! समजलों—

पद्य. चाल—उद्यां वध जातें—धुमाळी.

वधू ही वली ॥ मज दिसे संकटीं पडली ॥ धु० ॥
सन्मुख तरुवर हे बहु असती ॥ यांतुनि कोण करावा
स्वपती ॥ नाहीं होत सुनिश्चय चित्तीं ॥ अशा या
काळीं ॥ पाहिजे सखी कुणि जवाळी ॥ २ ॥

आतां ही पुढें काय करते पाहूं बरं. (पहात उभा राहतो.)

महाश्वेता—मदना, हाच कारे तुझा पुरुषार्थ !

पद्य. चाल-बलसागर तुह्मी वीरशिरोमणी-धुमाळी.

अनुपम सुंदर म्हणुनि लोचनीं भरली ही मूर्ति ।

छिद्र पाहुनी हेंच धांवसी कांरे मजवरतीं ॥ १ ॥

तयाकडे मन ओढी, अंगें मज उचलुनि धरितीं ॥

धैर्यहि सोडी, अशांत तूंही लोटिशि कां पुढतीं ॥ २ ॥

तनु कांपे ही घर्म दरारे, श्वास उष्ण निघतीं ।

अशा संकटीं गांठिशि मजला निघ तुझी रीती ॥ ३ ॥

पुंडरीक—हिच्या मनाचा तर निश्चय झाल्यासारखा दिसतो. मग अजून कां बरं अनमान करते ? कदाचित् असं असेल.

पद्य चाल-उद्यां बघ जातें-धुमाळी.

वर हा आम्रवृक्ष मनि भरला । परि तो स्वीकारिल कां

भजला ॥ उपजे शंका याची तिजला ॥ अशा या काळीं ॥

पाहिजे सखी कुणि जवळि ॥ १ ॥

एकूण स्त्रियांचं मन फार शंकाखोर असतं असं म्हणतात तें खरं. आतां आपणच हिला सखीच्या स्थानीं होऊन हिचा हात आम्रवृक्षाच्या हातांत द्यावा. (जवळ जाऊन) अग वेडे ! अशा प्रसंगीं इतकी लज्जा काय उपयोगी बरं ! हा पहा तुला आलिंगन देण्यासाठीं बाहु पसरून उभा आहे. (तिची एक डहाळी घेऊं लागतो. इतक्यांत महाश्वेता चटकन् एकीकडे होऊन उभी रहाते. तिच्याकडे आश्चर्ययुक्त प्रसन्न मुद्रें पहात रहातो.)

महाश्वेता—(आनंदानें) हें मीं काय ऐकिलं ? मी का कल्पलतेखालीं उभी आहे, किंवा हा कुमार चिंतामणी आहे, कोण जाणे ! मग आतां आलिंगन द्यायला उशीर कां करावा ! पण नको हा कोण, कुठला, हें कांहींच माहीत नसतां इतकी घाई करणं बरं नव्हे.

पुंडरीक—शुभ्र मुक्ताफळाच्या कांतीला दिपविणारी ही कोण बरं सुंदरी ? आणि एकाएकी या लतेआडून कशी उपन्न झाली ? कदाचित् माझ्या

स्पर्शानें शापमुक्त होऊन लतेची तर स्त्री झाली नसेल ! पण इतका कुठला माझा पुण्यप्रभाव ! तसं असतं तर ही लतिका अदृश्य झाली असती. तर मग ही कोण असावी ?

पद्म. चाल—अरसिक किती हा शेला—दीपचंदी.

ही का देवि वनिंची ॥ कीं लक्ष्मी विचरे मधुमासाची ॥ १ ॥
शोभा कुंद फुलांची ॥ कीं मूर्ति असे ही शशिकिरणांची ॥ २ ॥
सीमा लावण्याची ॥ मज हीच दिसे विधिकौशल्याची ॥ ३ ॥
माया की मदनाची ॥ जी मोहुनि टाकी मति तरुणांची ॥ ४ ॥

असो; हिलाच विचारावं म्हणजे समजेल. अथवा कशाला विचारा ? कोणाका असेना विचारी ? विषयासक्त जनाप्रमाणं स्त्रीविषयक गोष्टींचा इतका विचार करून माझ्यासारख्या विरक्ताला कोणता लाभ होणार ? तर आतां माझा मित्र येईपर्यंत आपण अशा रम्यस्थानीं या वृक्षाखालीं बसून परमात्म्याचं ध्यान करावं म्हणजे इतका वेळ तरी सार्थकीं लागला. (' सच्चिदानंद ' म्हणून नेत्र मिटून बसून ध्यान करूं लागतो.)

महाश्वेता—(सुस्कारा सोडून) मला पाहतां पाहतां एकाएकी हा नेत्र मिटून ध्यान करीत बसला ! हे कपट्या मदना !

पद्म. चाल—वैशाखमासिं वासंतिक -दादरा.

बहु शांत दांत विषयविरत तापसी महा ॥
यावारि मन योजिसि हें न्याय काय हा ॥ धृ० ॥
जरि यासि कळे विव्हल मी कामसायकीं ॥
उपहास करुनि मानिल ही मूढ पोर कीं ॥
अथवा मज भस्म करिल शापपावकी ॥
जावें हें उचित दिसें येशुनी गृहा ॥ १ ॥

पण हे मुनी म्हणजे सर्वांना पूज्य ; तेव्हां यांची समाधि सरल्यावर यांना नमस्कार करून मग जावं. नाही तर हिनं मला नमस्कार कसा केला नाही म्हणूनच रागवायचे.

पुंडरीक—सच्चिदानंदस्वरूपाचं ध्यान करण्याकरितां नेत्र मिटून बसलों; परंतु या कुमारीचीच नखशिखांत मनोहर मूर्ति दृष्टिसन्मुख उभी रहाते, हें काय ! कदाचित् हिचं अद्वितीय लावण्य पाहून या नेत्रांची तृप्ति झाली नसेल, म्हणून असा हा प्रकार होत असावा. तर यांची एकदां तृप्ति करून सोडतो. हो, आम्हां जितेंद्रियांना काय ! प्रत्यक्ष रति जरी अंकावर येऊन बसली, तरी व्रतभंगाची भीति नाही, मग या सुंदरीकडे नुसतं अवलोकन केल्यानं काय होणार ? (तिच्याकडे पाहून) अरे हा काय चमत्कार ! ही मध्यापेक्षां आतां अधिकच सुंदर दिसू लागली !

साकी

एक कलेनें प्रतिदिनिं वाढे चंद्र शुक्लपक्षांचा ॥
क्षणोक्षणीं परि वाढत आहे हीच्या सौंदर्याचा ॥
अद्भुत हें मोठें ॥ पूर्वीं पाहिलें न कोठें ॥ १ ॥

अहाहा ! अशी स्त्री दृष्टिसन्मुख असतां ज्यांचा मनोनिग्रह ढळत नाही, तेच खरे निग्रही. किती शुभ्र कांति ! काय सौंदर्य ! काय तारुण्याचं तेज ! हे भूलोका, धन्य आहेस तू ! (आनंदानें तिच्याकडे पहात डोळू लागतो.)

महाश्वेता—नमस्कार करून जावं म्हटलं; पण यांचं हें डुलणं पाहून पुनः रहावंसं वाटतं.

पुंडरीक—(एकदम) शिव शिव ! शांत पापं ! शांत पापं ! मी काय करतो हें ? कुणीकडे चाललों ? वास्तविक म्हणजे...

दिंडी.

ग्राम्यविषयीं मग्न जे नर तयांचें ॥ स्त्रीस बघतां मन लुब्ध
व्हावयाचें ॥ परी असतां तापसी ब्रह्मचारी ॥ मूढ झालों
मी कैवि या विचारीं ॥ १ ॥

हे उच्छ्वळ मना ! परत मागें, तुझा हा मार्ग नव्हे. (नेत्र मिटून शिवोहं, शिवोहं, शिवः केवलोहं ' असा त्रिवार जप करून) असो. मन

तर आवरुन घेतलंच पण नेत्राप्रमाणं कर्णांची जर एकवार तृप्ति होईल,
तर पुनः या सुंदरीचं स्मरण सुधदां केलं नसतं ; पण भाषणप्रसंग
घडल्याशिवाय हा योग कसा जुळून यावा ? पण ती कल्पनाच नको.
कारण—

पद्य. चाल—नाहीं कोणाही हुंगिलें—दीपचंदी.

पाहींलें मी नुसतें इजला ॥ होता मोह मनावरि पडला ॥
आतां भाषण करिन जरी मी ॥ वाटे लीनचि होइन
कामीं ॥

महाश्वेता—(स्वगत) एकदां आनंदाचं डुलणं आणि एकदां कोपाची
मुद्रा, हें काय बाई ! तें कांहीं नव्हे; जावंच आतां. (जवळ जाऊन) भगवन्,
मी नमस्कार करतें.

पुंडेरिक—(आनंदानें) अभीष्टमस्तु ! अभीष्टमस्तु ! (स्वगत) नम-
स्कार करतांना हिनें आपला पदर सरसावला, त्याचा वारा अंगाला लागून जर
मला इतका आनंद होतो तर प्रत्यक्ष हिच्या अंगस्पर्शानें किती होईल ! भाषण
तरी किती मंजूळ ! ' मी नमस्कार करतें ! ' किती मधूर ! (प्रकाश)
सुंदरी, इतकी दूर कां ! जवळ येऊन पुनः कांहीं तरी बोल. (स्वगत) हे
कुमुमायुधा, तुझी शक्ति अतर्क्य आहे. मी सर्वस्वी तुझा किंकर झालों.
आतां माझ्यानं धीर धरवत नाही. (उठून प्रकाश) हे शुभांगि !

पद्य चाल—हे मना सोड कल्पना—धुमाळी.

ये अशी ॥ बैस मजसरसि ॥ उगिच कां भीसि ॥ नाहिं
कुणि दुसरें ॥ दे सोडुनि अवघी शंका विंबाधरे ॥ १ ॥

(तिला धरणार, इतक्यांत आंतून त्याचा मित्र कपिंजल ' मित्रा पुंडे-
रिका ' म्हणून हाक मारतो. ती ऐकतांच दचकून)

अरे अरे, घात झाला ! हा सर्व प्रकार माझ्या मित्रानें चोरून पाहिला वाटतं !
आतां इथें राहून सोय नाही. या वृक्षाआड जाऊन लपावं, पुढें काय होईल तें
होवो. सुंदरी, माझा—पण हा आलाच. (असें म्हणून पळत जातो.)

कर्पिंजल—(बाहेर येऊन) मित्रा पुंडरीका ! पुंडरीका ! ओ देत नाही ! कुठें गेला बरं ? (महाश्वेतेस) हे कल्याणी, तूं एक तरुण, रूपवान कर्णावर पुष्पमंजरी ठेवलेला असा मुनिकुमार इथें पाहिलास का ?

महाश्वेता—होय भगवन्. त्यांच्या पुण्यकारक दर्शनानं मी पवित्र झालें. नुकतेच ते या लजेआडून गेले. हा पहा त्यांचा कमंडलु इथेंच आहे.

पुंडरीक—(आडून) हरहर ! सर्वस्वी फसलों. गडबडीत तो माझा कमंडलु तिथेंच राहिला.

महाश्वेता—रण भगवान्, केवळ कौतुकानं मी आपल्याला कांहीं विचारतें, तेवढं सांगून माझ्यावर अनुग्रह करावा.

कर्पिंजल—(स्वगत) कमंडलु ठेवून गेला आहे, तेव्हां परत येईलच. (प्रकाश) बाई, खुशाल विचार.

महाश्वेता—दुसरं कांहीं नाही. ज्यांचा आपण शोध करीत आहां ते कोण?

कर्पिंजल—एक; स्वर्गलोकीं वास करणारे, त्रिभुवनविख्यात, सकलवंद्य असे अतिरूपवान् श्वेतकेतु म्हणून तपोनिधि मुनि आहेत. ते एके दिवशीं पूजेसाठीं कमलं आणण्याकरितां मंदाकिनी नदींत उतरले असतां, असा चमत्कार झाला कीं—

पद्य. चाल—मी कुमार ती ही कुमारी—धुमाळी.

पुंडरीककमलावरती कमलाश्री बसली होती ॥ पाहिलें तिनें त्या मुनिला, तद्रूपीं मोहित हो ती ॥ अवलोकन-मात्रें तीची संगेच्छा झाली पुरती ॥ चाल ॥ तिजपासुनि सुत जो झाला ॥ मुनिहस्तिं तिनें तो दिधला ॥ स्वाश्रमींच वाढविं त्याला ॥ पुंडरीकनामें ख्याती ॥ चाल ॥ सहकला सकलही विद्या ॥ प्राप्त यास झाल्या असती ॥ १ ॥

तो हा माझा मित्र पुंडरीक आणि हा त्याचा वृत्तांत मीं तुला संक्षेपानं सांगितला.

महाश्वेता—या मुलीवर राग करणार नाही, तर त्यांच्या कर्णावर जी

पुष्पमंजिरी आहे, ती कोणत्या वृक्षाची, एवढं विचारीन म्हणतें. कारण तिचा सुवास अपूर्व असून फारच मधुर आहे.

पुंडरीक—(स्वगत) माझ्या मित्राला माझ्याविषयी कांहीं शंका आली नाहीशी दिसतें. नाही तर तो तिच्याशी इतक्या शांतपणानं कुठला बोलायला ! मग जावं तर आतां पुढें. पण —

कपिंजल—तुझी अतिशय उत्कंठा दिसते, म्हणूत सांगतो.

साकी.

सुरतरुची ती कुसुममंजिरी नंदनवनदेवीनें ॥
पुंडरिकातें स्वीकारावी म्हणुनि दिली प्रेमानें ॥
श्रवणीं ठेवाया ॥ रूपा भूषण साजाया ॥ १ ॥

महाश्वेता—म्हणूनच इतका अलौकिक सुवास बरं !

पुंडरीक—(स्वगत) ही संधी बरी आहे. (पुढें येऊन) हे कुमारिके, तुला या मंजिरीचा सुवास फार आवडलासा दिसतो. तेव्हां हा तिचा भाग्योदच समजायचा. ही घे. मी तुझ्या कर्णावर ठेवतो. (कानावर ठेवात असतां कामातुर होतो, त्याच्या डाव्या हातांतून स्फटिकमाळ गळून पडते, ती महाश्वेता त्याला नकळत घेते.)

कपिंजल—(साश्चर्य स्वगत) अरे, हा तर कामातुराप्रमाणं चंचल झाला. ती पहा हातांतली स्फटिकमाळसुद्धां गळून पडली आणि ती तिनं उचलून घेतली. हीं दोघंही परस्परांवर अनुरक्त झालीं यांत संशय नाही, (आंतून ' ताईसाहेब ' असा शब्द येतो.)

महाश्वेता—(दचकून) अगबाई, तरलिका आली वाटतं.

तरलिका—(बाहेर येऊन) ताईसाहेब ! हें का रूषणं कीं फुगणं ? म्हणावं तरी काय याला ? मी शोधून शोधून दमलें. शेवटीं सरोवरावर गेलें, तिथेही तुम्ही नाहीत. ' तिला एकटीला कशी सोडून आलीस ' म्हणून आईसाहेब किती रागं भरल्या ! आतां तरी चला लवकर. त्या काळजी करीत बसल्या आहेत.

महाश्वेता-खरंच का ? चल तर. (स्वगत) प्रेमाची खूण म्हणून त्यानं ही स्फटिकमाळ मित्राला नकळत हळूच माझ्या हातांत टाकली. ती आधी कंठांत घालावी. (तसें करून) चल तरलिके.

कर्पिंजल-(स्वगत) बरं झालं; अनायास पीडा टळली.

पुंडरीक--पण हे शुभांगि -(ती जाते, तिच्यामागून जाऊं लागतो.)

कर्पिंजल-हां ! (त्यास आडवून रागानें) पुंडरीका ! तूं मोठा वैराग्यशील, विषयद्वेषा, मनोनिग्रही असा असून काय निद्र प्रकार आरंभला आहेस हा ! वाः !

पद. चाल-वाहवा थोर तुं भूपाल-धुमाळी.

धैर्य कुठें तव, इंद्रियनिग्रह, ब्रह्मचर्य तें कोठें ॥ उपदेशहि ते गुरुचे विसरसि, नवल वाटतें मोठें ॥ छे हा मागे नव्हे बरवा ॥ करिसि न धर्माची परवा ॥ १ ॥ निष्फल झाली कां ती प्रज्ञा, ज्ञानहि फुकटचि गेलें ॥ अर्थ कोणता शास्त्राभ्यासीं, काय तपांनं केलें ॥ ज्ञाते तुजसम जरि फसती ॥ जाणुनि विषयपंक्ति पडती ॥ २ ॥

पुंडरीक--(स्वगत) यानं खरा प्रकार जाणला नाही असं मीं म्हटलं, पण माझा तर्क चुकला. आतां याला काय सांगावं ? (प्रकाश) मित्रा कर्पिंजला, तूं भलभलत्या शंका घेऊन मला व्यर्थ दूषण देतोस; पण माझ्या हातून असं झालं काय तें तरी सांग.

कर्पिंजल-(रागानें) झालं काय ? अरे कामांधा ! त्या पोरटीनं तुझी स्फटिकमाळ नेली ती तुला दिसली नाहीच. आतां हृदय घेऊन चालली आहे तें तरी आवरून धर.

पुंडरीक-माझी स्फटिकमाळ तिनं घेतली ! (नाहीशी पाहून लटका आवेश आणून) मला नकळत तिनं माझी माळ नेली का ? पहातों कशी घेऊन जाते. (ती गेली त्या दिशेकडे वळून स्वगत) सुंदरी, इतका वेळ तुझ्या

मुखचुंबनाकरितां माझ्या अधरांचं स्फुरण होत होतं, तेंच आतां कोपाचं असं दाखवितों; पण चतुर असलीस तर खरं मर्म ओळखशील. (प्रकाश) कायग ए उन्मत्ते, माझी स्फटिकमाळ चोरून घेऊन चालली आहेस, पण संभाळ, ती आणून दिल्यावांचून एक पाऊल पुढे टाकशील तर शापून दग्ध करीन. आण, आण कुठें आहे ती.

तरलिका--(घाबरून) ताईसाहेब, हे आपल्यालाच उद्देशून बोलतात का ? कुठें आहे ती माळ ? अपराध झाला, क्षमा करा, म्हणून ती अगोदरच नेऊन द्या कशी.

महाश्वेता--(स्वगत) पूर्वीच्या कृतीवरून हा कोप कांहीं खरा दिसत नाही; मित्राची समजूत करण्यापुरताच दिसतो. पण मागितली त्या अर्थी दिलीच पाहिजे. (स्फटिकमाळ हलून गळ्यांतील मोत्यांचा हार काढून त्याच्यागर्शी पडत येऊन) ही घ्यावी भगवन् आपली स्फटिकमाळ (त्याच्या हातांत टाकते.) आणि माझ्या अपराधाची मला क्षमा करावी. (असें हलून जाते.)

पुंडरीक--(स्वगत) प्रिये, मीच तुझी क्षमा मागावी; पण काय करूं ? (मित्राकडे वळून प्रकाश) काय मायावी पहा. माझ्या हातांतली माळ चोरून घेतलीन् आणि म्हणते अपराधाची क्षमा करा ! मित्रा कर्पिंजला, आतां तर झालं. ही आणली पहा स्फटिकमाळ.

कर्पिंजल--(पाहून संतापानें) काय ! ही स्फटिकमाळ !

दिंडी.

अंध झालों वाटतें का तुला मी ॥ काय मानिसि तूं जसा
मीहि कामी ॥ अरे मूढा हा हार, माळ नोहे ॥ दृष्टि उघडुनि
करिं काय नीट पाहे ॥ १ ॥

पुंडरीक--(पाहून लज्जेनें मान खाली घालून स्वगत) अरे अरे ! खराच हार हा ! हें कसं झालं ? माझं हृदय चोरायचं तें चोरून, तिनं मला असं

फसवायचं तरी नव्हतं. (प्रकाश) मित्रा, तुला खरंच सांगतो—हे पहा—तसं नव्हे—ती मी—

कंपिंजल—चल, बोलूं नकोस.

अनुष्टुप्.

विचारशून्या कामांधा ॥ धर्ममार्गपराङ्मुखा ॥

दुराचारा भ्रष्टचित्ता ॥ नको संबंध यापुढें ॥ १ ॥

(रागानें निघून जातो.)

पुंडरीक—(कांहीं वेळानें वर पाहून) मला वाटलं हा जायचा नाही. पण खराच गेला. त्याला आडवावं असं एकदां मनांत आलं; परंतु भीतिमुळं धैर्यच होईना. त्यानं कोप करावा अशी माझ्या हातून कृति झाली खरी, पण मी तरी काय करूं ? माझं मन काममोहित झालेलं ; आणि हे माझे आशाळभूत नेत्र लावण्यारसाचं प्राशन करण्यांत गुंतलेले; अशा प्रसंगीं तिनं माझ्या हातांत काय टाकलं हें मलासुद्धां समजलं नाही, यांत माझा दोष कीं तिच्या लावण्याचा दोष बरं ? तिनं तरी माझी भिकार स्फटिकाची माळ घेऊन हा बहुमोलाचा मुक्ताहार मला कां दिला असतो ! मी तिच्या रूपावर मोहित झालों, तशी ती माझ्यावर मोहित झाली म्हणावं तर—

साकी.

आश्रमवासी कंदफलाशन अरसिक मुनि मी कोठें ॥

सुखलालित बहु रसिक चतुर ती मदनमंजिरी कोठें ॥

कैसी मजवरती ॥ मोहित व्हावी रमणी ती ॥ १ ॥

(विचार करून) बरं तसं न म्हणावं तर—

पद्य. चाल—काय मला भूल पडली—दादरा.

मित्रा मम जन्मकथा पुशिलि कां तिनें ॥

श्रवण करी सर्व कशी तृषितशा मनें ॥ ध्रु० ॥

एकलि मजजवळि उभी कैवी राहिली ॥

कर गाला लागतांचि मधुर हासली ॥

निघतां मजवरुनि वळें दृष्टि काढिली ॥

प्रकट करी आत्मभाव अन्य रीतिनै ॥ १ ॥

यावरून तिचं मन माझ्यावर जडलं यांत संशय नाही. पण जडून उप-
योग काय ? ती कोण, कुणाची, कुठें रहाते व तिचं नांव काय ? यांतील
मला एकही माहीत नाही, (विचार करून) तेव्हां अशा स्थितींत तिचा
शोध लागावा कसा ? तिच्या सखीच्या बोलण्यावरून ती सुंदरी आपल्या
आईबरोबर या अच्छोदसरोवरावर स्नानार्थ आलेली असावी असं दिसतं.
तर या पुष्परेणूंवर तिच्या पदकमलांच्या मुद्रा उमटल्या आहेत, यांच्या
अनुरोधानं जावं; म्हणजे कदाचित् तिचा कांहीं शोध लागेल. (जातां जातां)
एवढ्याशा अल्पकाळांत माझ्या मनोवृत्तींत किती अंतर पडलं पहा.—

साकी.

निराकार त्या निर्गुण रूपा बहु दिन धुंडित होतों ॥

सगुण अशी साकार सुंदरी दिसतां छंद सुटे तो ॥

लाभे जरि मजला ॥ मानिन मुक्तिलाभ घडला ॥ १ ॥

(जातो.)

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—अच्छोदसरोवराजवळील वनप्रदेश.

कपिंजल—(संचित प्रवेश करून) माझ्यासारख्या उदासीनालासुध्दां हा
मित्रविरह इतकी पीडा देतो, मग प्रापंचिकांची काय दशा होत असेल ?
एकूण प्रियवस्तूची वास्तविक योग्यता तिचा विरह झाल्यावांचून कळत नाही
हेंच खरं. बालपणापासून पुंडरीकाचा आणि माझा एक क्षणभरही विरह
झाला नसल्यामुळं मला आज अगदीं चैन पडत नाही. माझा प्राण बाहेर
गेला आणि हें शरीर त्याला शोधित वनांत चोहोंकडे भ्रमण करित आहे;
असं वाटतं. कुठं गेला असावा बरं ?

पद्य. चाल-साध्य नसे मुनिकन्या-दीपचंदी.

कामें मोहित केला ॥ नकळे का त्या कन्येमागुनि गेला ॥ ध्रु० ॥

कीं भेटेना मजलागोनी ॥ शोधितसे कीं मजला विपिनी ॥

किंवा कोपें मज सोडोनी ॥ जाय कुठें, का रुसला ॥

कवण्या स्थळिं मीं पाहूं तयाला ॥ १ ॥

पुंडरीका ! पुंडरीका ! मी तुजवर कोप केला, त्याची मला क्षमा कर, आणि त्वरित येऊन मला आलिंगन दे. पण तो आहे कुठें! (पुढें जातो.) जसजशी माझ्या मनाची निराशा होते, तसतशा मित्राविषयीं भलभलत्या कल्पना मनांत येतात. लज्जेमुळं तो प्राणत्याग करायला सुध्दां चुकायचा नाही. (पाहून) हा मी अगदीं सरोवराच्या कांठीं आलों. कदाचित् त्या कन्येमागून येथपर्यंत आला असेल, आणि ती सखीबरोबर घरीं गेली असं पाहून इथेंच कुठें निराश होऊन बसला असेल. ही पुढें एक लतेची निविड जाळी दिसते तीत पाहूं बरं. (जवळ जाऊन पाहून आनंदानें) तो पहा माझा मित्र ! छे, पण नव्हे. हा कुणीं निस्तेज तापसी असावा. (न्याहाळून) माझ्या दृष्टीला भुरळ तर पडली नाही ! माझा मित्रच हा ! शिव शिव ! काय दशा झाली याची ! हा सर्व त्या दुष्ट मदनाचा खेळ दिसतो. हा अधमा मन्मथा, शंकरांनीं तुझा देह दग्ध केला, त्याबरोबर तुझी निर्दयता कशी दग्ध झाली नाही, याचं मला आश्चर्य वाटतं. अरे, हरिणाप्रमाणं या सरळ स्वभावाच्या मुनिकुमारानं तुझा असा काय अपराध केला होता बरं ! समजलों, तुझा शत्रु जो कैलासनाथ, त्याच्या पूजनाकरितां हा जात होता, हें तुला सहन न होऊन तूं याच्यावर असा अकस्मात् घाला घातलास ! पण तुझ्याकडे तरी काय दोष ! तुझं कर्म तूं केलंस. मला हेंच नवल वाटतं, कीं—

दिंडी.

धैर्यनिधि जो तापसी ज्ञानराशी ॥

दास केलें मन्मथें कैवि त्यासी ॥

अथवा नवल कसलं—

थोर म्हणती अनुभवे तेंचि साचें ॥

कठिण तरुणाचें शील टिकायाचें ॥

वरं, महाश्वेते, स्त्रिया म्हणजे स्वभावसिद्ध कोमल मनाच्या असतात ; म्हणून तुला तरी कांहीं दया यायची होती ! माझ्या भोळसर मित्रावर तूं आपल्या तीव्र नेत्रकटाक्षचा वर्षाव कसा केलास ? हर हर ! मित्रा पुंडरीका ! काय ही तुझी स्थिति झाली ! (जवळ जाऊन वेलीच्या पानाने त्याला वारा घालूं लागतो.)

पुंडरीक—छे, छे ! प्रिये महाश्वेते. तुला इतके श्रम—(कपिंजल आहे असें पाहून) हाय हाय ! मदना, कायरे हा माझा उपहास चालविला आहेस ?

कपिंजल—(त्याच्या जवळ बसून खांद्यावर हात ठेवून) मित्रा पुंडरीका ! महाश्वेता कोण ? आणि हे काय आरंभलं आहेस तूं ?

पुंडरीक—दैव माझं ! कपिंजला, तुला सर्व वृत्तांत कळला असून, केवळ मला लाजविण्याकरितां ' हे काय ' म्हणून काय विचारतोस ?

कपिंजल—सर्व वृत्तांत मी अंतर्ज्ञानानं जाणला आहे; पण तुला इतकं विचारतों कीं—

पद्य. चाल—गंगानदि ती सागर सोडूनि—धुमाळी.

सांग गुरुंनीं हेच तुला कां धर्मशास्त्र पढवीलें ॥

तपःसिद्धिचें साधन खासें हेचि तुला का दिसलें ॥ १ ॥

याच युक्तिने मोक्षलाभ हें रहस्य कोणीं कथिलें ॥

यमनियमाचें तंत्र एक हें काय तुझ्या मनिं भरलें ॥ २ ॥

साधु निंदिती ज्या कृत्याला तेंचि कसें तुज रुचलें ॥

जागृतपणिं तव विवेकधन तें सांग कुणींरे लुटिलें ॥ ३ ॥

सांग, बोलत कां नाहीस ? दुसरं असं विचारतों, कीं केवळ प्राकृत लोक, अज्ञानामुळं ज्या मार्गाचा अवलंब करितात, त्याचं चिंतन करणं सुद्धां तुझ्यासारख्या सच्छील ज्ञानसंपन्नाला महापाप होय; असं असतां तोच

मार्ग तूं आक्रमूं लागलास, तेव्हां तुला काय म्हणावं-? यापासून काही
सुखाचा लाभ होईल असं वाटत असेल, तर तशी कल्पनासुद्धां मनात
आणूं नकोस.

पुंडरीक—(गळ्यास मिठीं मारून) मित्रा;

पद्य. चाल—‘ शैवालें युक्त जैसे ’—त्रिताल.

जें जें तूं बोलसी तें मजला का श्रुत नसे ॥

परि त्याचें काय आतां, मज भरलें स्मरपिसें ॥

जाणसि तूं इंद्रियांचें चालक हें मन असे ॥

स्वाधीन तें पूर्ण झालें मदनाच्या, करूं कसे ॥ १ ॥

कपिंजल—पुंडरीका, तुझ्यासारख्याचं मन त्या मदनाच्या स्वाधीन !
हे शब्द तरी कसे उच्चारतोस ?

पद्य. चाल—‘ निग्रहानुग्रहिं दक्ष. ’—झंपा.

असा कोणारे मदन तो, वारि त्यातें ॥ काय भीसी तया

पामरातें ॥ ध्रु० ॥ स्वैरगति धावतीं इंद्रिये हीं तुझीं ।

जैवि वर्षानदी पाट फुटतां ॥ संयमे वश करीं त्यांसि,

विद्याबळें । शांतवी क्षोभल्या मानसातें ॥ ठाउका तुज

असे विषयपरिणाम तो । वांछिंसी काय मग सेवुनी

त्या ॥ जाय दीपावरी अग्निकीटक जसा ॥ तैवि ही

कृति दिसे स्पष्ट मातें ॥

पुंडरीक—मित्रा कपिंजला, तूं म्हणतोस हें योग्यच आहे, कारण—

पद्य. चाल—‘ अष्टमूर्ति परमेश. ’—धुमाळी.

त्या मदनानें नाहिं वेधिलें तीव्र शरीं तुजसी ॥

म्हणुनि कथिसि या उपदेशाच्या लांब कथा मजसी ॥

जो नर पाहे, एके, जाणे, सदसद्भेदातें ॥

तोचि एकला पात्र असे उपदेश घ्यावयातें ॥

परंतु झालों अंध बधिर मी, ज्ञानहि गेलें तें ॥

हितबोधाचा काळ लोटला कारे मग शिणसी ॥ १ ॥

कर्पिंजल—शेवटीं तुझ्या मतानं मोच महामूर्ख ठरलों तर ! अस्तु. हा चाललों मी. तुझा मार्ग तुला सुखप्रद होवो. (जाऊं लागतो.)

पुंडरीक—छे, छे ! मित्रा, माझ्यावर असा कोप करूं नकोस.

पद्य. चाल—' कांते फार तुला मजसाठीं '—दीपचंदी.

कोण जर्गीं या तुजविण दुसरा मज विश्वासाचा ॥ मित्र
जिवाचा कोण दुजारे आश्रय शोधूं अन्य कुणाचा ॥ ध्रु० ॥

दुःख निवेदूं कोणापाशीं ॥ कोण संकटीं सही मजसी ॥

घालुनि पोटीं अपराधातें, कोण करिलरे बोध हिताचा ॥ १ ॥

(एकाएकीं विव्दळ होऊन पडतो.)

कर्पिंजल—(त्याला सांवरून) अरे अरे प्रबल संतापानं याला मूर्च्छा आली. (कदलीदलानें वारा घालतो.) ही स्थिति फार विकोपाला पोहोंचली. व्यर्थ मी उपदेश करण्याच्या नादीं लागलों. आतां याचा हा मदनउत्र कसा कमी होणार ? याला खरी गुणकारी औषधी एक म्हणजे गंधर्वकन्या महाश्वेता; पण ती कशी प्राप्त व्हावी ! असो; या कामीं कालक्षेप करून कांहीं उपयोग नाही. प्रसंगीं कशाही उपायांची योजना करून मित्राचे प्राण राखावे असं शास्त्र आहे. हा कदाचित् जाऊं द्यायचा नाही, म्हणून याला कांहीं तरी कारण सांगून आपण आतां महाश्वेतेकडे जावं आणि तिची प्रार्थना करून पहावी, दुसरा मार्ग नाही. मित्रा, सावध हो.

पुंडरीक—(कांहीं वेळानें) मित्रा, माझे प्राण व्याकुळ झालेरे. मला वांचीव आतां.

कर्पिंजल—भिऊं नकोस. (स्वगत) अहा ! ही युक्ति बरी सुचली. (प्रकाश) मित्रा, मी पुष्पं वेंचीत असतां इथें जवळच एक दिव्य औषधी पाहिली; तिचा रस अंगाला लावला म्हणजे कामसंताप कितीही वाढला असला तरी तो अगदीं नाहीसा होतो, असं मी ऐकलं आहे. तर कांहीं वेळ तूं असाच धीर धरून रहा, मी आतां जाऊन ती घेऊन येतो.

पुंडरीक—मित्रा, कामसंताप औषधीनं बरा होतो ? बरं जा. ती तरी लौकर घेऊन ये.

कपिजल—आत्तां आणतो; तोंपर्यंत तूं या कमलशय्येवर निजून रहा. हां—असा. (उठून) हे अनंगा, कुसुमायुधा ! आतां एवढी तरी माझी विनंति ऐक.

साकी.

श्वासमात्रजीवित हा माझा दीन मित्र बघ निजला ॥

नको छळूं त्या, भेटुनि येतो अल्पचि काळें तिजला ॥

तोंवरि सांभाळी ॥ त्राता अन्य न या काळीं ॥ १ ॥

(तो जातांच पडदा पडतो.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—महाश्वेतेचें मंदिर.

(संचित अशी महाश्वेतेची दासी मधुकरिका प्रवेश करते.)

मधुकरिका—इतके दिवस मी ताईसाहेबांच्या सेवेत आहे; पण त्यांचं म्हणजे सदा हसतमुख असायचं. मग आजच असं कोमेजून कां गेलं कोण जाणे. बरं, तरलिका रात्रंदिवस सावलीसारखी त्यांच्याजवळ असायची, तीही अजून आली नाही. (दाराकडे पाहून) ही कोण ? मंजरी वाटतं ? ताईसाहेबांनीं स्वतः केलेला पंचरंगी रेशमाचा मोर कादंबरीला दाखवायला म्हणून काल गेली होती, ती परत आली. मंजरी ये, देवी कादंबरीला आवडला का तो मोर ?

मंजरी—(येऊन उत्कंठेने) तुझ्याशीं बोलायला मला वेळ नाही. अगोदर ताईसाहेब आंत आहेत का सांग.

मधु०—आहेत; पण (मंजरी घाईने आंत जाऊं लागते—तीस अडवून) छे, छे ! आंत जायचं नाहीहो.

मंजरी—(थांबून) तें कां ?

मधु०—अग हैं बघ, ' तरलिकेशिवाय कुणाला आंत सोडूं नकोष ' असं सांगून ताईसाहेबांनी मला इथें उभी केली आहे.

मंजरी—म्हणजे, हें आज नवीनच दिवतं ! रागावल्या आहेत की काय कुणावर ?

मधु०—तें काय सांगूं वाई मी. आज पर्वकाळ, म्हणून आईसाहेबांबरोबर त्या सरोवरावर अंग धुवायला गेल्या होत्या. तिथून उशीरानं परत आल्या, त्या कुणाशी भाषण नाही, कांहीं नाही, मुकाट्यानं आंत गेल्या.

नांत म्हटलं, उन्हांत जायची कधी संवय नाही, त्यानं श्रम झाले असतील; म्हणून वाळ्याचा पंखा घेऊन हळूच आंत गेलें, आणि पहातें तों सुस्कारे सोडीत, हातावर तें सुकलेलं मुखकमल ठेवून विचार करीत, आपल्या पलंगावर बसलेल्या ! मी जवळ जाऊन ' ताईसाहेब काय होतं ' म्हणून हळूच विचारलं. तेव्हां ' कांहीं होत नाही, तूं बाहेर उभी रहा, आणि आतां तरलिका येईल तिच्याशिवाय कुणाला आंत सोडूं नकोष ' असं म्हळाल्या.

मंजरी—(विचार करीत स्वगत) सरोवरावर अंग धुवायला गेल्या होत्या आणि तरलिका मागून येणार—(प्रकाश) काय असेल तें असो; पण तुला सांगतें, कांहीं तरी—

मधु०—(तिचा हात दाबून) अग, गप्प गप्प. ती पहा तरलिका आली. (तरलिका येते) आलीस वाई ? बरं झालं. ताईसाहेब तुझी अगदी वाट पाहताहेत. त्या पहा वरचेवर खिडकीशी येतात, पुनः जातात. अंग धुवून आल्यापासून असं चाललं आहे सारखं. तुला ठाऊक असेल याचं कारण !

तरलिका—कारण कसलं ? या वयांत असंच व्हायचं.

मंजरी—(मधुकरिकेस) हेंच म्हणणार होतें मी. या हंसाला त्या सरोवरावर एखादा सुंदर हंस दिसला असेल झालं. दुसरं काय ?

तरलिका—बरं, तुम्ही दोघीही चला आतां, मी आहे इथें. ताईसाहेबांचं

जेवणखाण झाल्यावर मग या. (त्या दोघीं तिच्या कानाशीं कांहीं कुजबुजून गेल्यावर) आतां ही त्या मुनिकुमारानं दिलेली पत्रिका ताईसाहेबांना नेऊन द्यावी. (वर पाहून) मधुकरिकेनं म्हटलं तें खरंच. त्या पहा ताईसाहेब पुनः खिडकीशीं आल्या. नुसत्या त्या मुनिकुमाराच्या दर्शनानं यांची काय दशा झाली बाई ही ! ओंठावरची लाली कमी पडली, दृष्टि मंद दिसायला लागली, पाऊल जड झालं, आनंदवृत्ति मावळली; एक का दोन. बरं, या करतात तरी काय तें पहावें अगोदर. (आड उभी रहाते.)

महाश्वेता--

पद्म. चाल--नृपममता रामावरतीं.--धुमाळी.

तेथेंच उभी कीं आलें ॥ जागी कीं शयनीं निजलें ॥ नाकले ॥
हें दुःख सौख्य कीं झालें ॥ उत्सविं कीं व्यसनीं पडलें ॥
नाकले ॥ मी स्तब्धचि अथवा बोलें ॥ हंसलें कीं रोदन केलें ॥
नाकले ॥ चाल ॥ करुं काय ॥ लागली हाय ॥ यास सदुपाय ॥
कोणते कथिले ॥ पुसुं कुणा कोण त्या बोलें । नाकले ॥ १ ॥

माझी अशी अवस्था करून सोडणारा तो मदनसुंदर मुनिकुमार या दक्षिण दिशेकडं असल्यानं त्रिभुवनांतील सर्व गुणांचं, रूपाचं, यौवनाचं भांडारच इकडे आहे असं वाटतं. मी पुष्कळदां याच गवाक्षांतून या दिशेकडे पाहिलं असेल, परंतु आजच्यासारखी रमणीय ही मला पूर्वी कधीच दिसली नव्हती. हा इकडून येणारा वारासुद्धां त्रासदायक असून मला किती प्रिय वाटतो म्हणून सांगूं ! हे दक्षिणानिला, तूं त्या मुनिकुमाराच्या अंगाला स्पर्श करून आलास म्हणून विचारतें--(डाव्या कानाला हात लावून एकदम चपापून मोठ्यानें) अगबाई ! त्या मेल्या वाऱ्यानं माझ्या कानावरची पुष्पमंजिरी नेली वाटतं.

तरालिका--(पुढें सरून) ताईसाहेब, उजव्या कानावर ठेवून डाव्या कानावर पाहिली तर कशी सांपडेल ?

महाश्वेता—(अहिशी पाहून) आज बाई मला असा संशय पडल्या-
सारखा झाला आहे, पण तू इतका वेळ होतीस कुठें ?

तरलिका—आण आईसाहेबांबरोबर अंग धुवून पुढें आलांत, आणि
मी कांहीं कमळाचे कळे घेऊन मागून येत होतें, इतक्यांत ज्या मुनिकुमारानें
आपल्या कानावर ही मंजिरी ठेविली तो वृक्षांच्या गर्दीतून चटकन् माझ्या-
पुढें येऊन उभा राहिला.

महाश्वेता—ज्यानं माझ्यापार्शी आपली माळ मागितली तो ?

तरलिका—(हंसत) होय. ज्याच्या हातांत आपण माळ म्हणून हार
दिलात तो, तोच.

महाश्वेता—तर मग—(बाहु पसरून)

पद्य. चाल—सुटला पितृदशेचा वारा—धुमाळी.

आधीं आलिंगन दे मजला ॥ धरूं दे कवळुनि हृदयीं तुजला ॥
बहु पुण्य संग्रहीं तुझ्या म्हणोनिच त्याला ॥ तूं पाहिलेस पुन-
रपि, जन्म सफल तव झाला ॥ १ ॥

(बसून) अगदीं माझ्याजवळ बस; लाजूं नकोस. यावेळीं मी तुझी ताई-
साहेब नव्हे. तूच माझी ताईसाहेब; आणि मी विचारतें तें सांग.

तरलिका—पण इथें उभी राहून सांगतें ताईसाहेब.

महाश्वेता—नाहीं, माझ्याजवळच बसलं पाहिजे. अहिशी—हं, सांग आतां;
तो तुझ्यापुढें येऊन उभा राहिला, तेव्हां रागानें अगदीं लाल झाला
होता का ?

तरलिका—रागानं नाही, अनुरागानं लाल झाला होता.

महाश्वेता—नाहींग, मी त्याची माळ चुकून आणली, म्हणून तो संता-
पला होता का ?

तरलिका—छे, ताईसाहेब, माळ आणली म्हणून संतापला नव्हता. त्याचं
मन चोरून आणलंत, म्हणून संतापलेला दिसला.

महाश्वेता—बरं माझा मोत्याचा हार होता का त्याच्या हातांत ?

तरलिका--होता, पण मला पाहतांच मी कदाचित तो मागेन, म्हणून त्यानं आपल्या वल्कलांत उराशी लपवून ठेविला.

महाश्वेता--(स्वगत) हीं सर्व चिन्हं बरीं दिसतात. (प्रकाश) पण कांग, तो रागीट मुद्रेचा त्याचा मित्र जवळ नव्हता का ?

तरलिका--मला वाटतं, त्याला चुकवून हा सरोवरावर आला होता. कारण बोलतां बोलतां हळूच वळून मागं पहात असे.

महाश्वेता--बरं, तुला तो काय म्हणाला तें सांग आतां.

तरलिका--मला त्यानं प्रथम मोठ्या आतुरपणानं " तुझ्या ताईसाहेब कोण ? कुणाच्या ? कुठें राहतात ?" असे एकामागून एक प्रश्न केले. मीं सर्व सांगितलं. मग पुनः चोहोंकडे पाहून मोठ्या आर्जवानें मला म्हणाला कीं, " कृपा करून माझं एक काम करशील का ?"

महाश्वेता--मग ?

तरलिका--तेव्हां मीं हात जोडून म्हटलं " भगवन् ! आपण सर्व जगाला पूज्य, तेव्हां मनांत कसलीही शंका न आणतां काय ती आज्ञा करून माझ्यावर अनुग्रह करावा. " मग त्यानं आपल्या वल्कलाची एक पट्टी फाडून, तिच्यावर तमालपत्रांच्या रसानं कांहीं लिहून ती मला दिली, आणि म्हणाला कीं "तुझी ताईसाहेब एकटी पाहून तिच्याजवळ ही दे." (विड्याच्या डब्यांतून काढूं लागते.)

महाश्वेता--कुठें आहे ती ? दे. दे, अगोदर पाहूं. (तरलिका देते. ती घेऊन वाचते.)

पद्य. चाल--कां आड सखे तूं येसीः—धुमाळी.

हैं काय बरें त्वां केलें ॥ १ ॥

मृणालसम मुक्तालतिकेतें ॥ दावुनि जैसें हंसवरातें ॥ तैसें

मन्मानसजन्म्यातें ॥ बहु दूर विलोभुनि नेलें ॥ १ ॥

गडे तरलिके, तूं मला हें अमृतच पाजिवलंस तूं मला जीवदान दिलंस.

महाश्वेता—(आहेशी पाहून) आज बाई मला असा संशय पडल्या-
सारखा झाला आहे, पण तू इतका वेळ होतीस कुठें ?

तरलिका—आण आईसाहेबांबरोबर अंग धुवून पुढें आलांत, आणि
मी कांहीं कमळाचे कळे घेऊन मागून येत होतें, इतक्यांत ज्या मुनिकुमारानें
आपल्या कानावर ही मंजिरी ठेविली तो वृक्षांच्या गर्दीतून चटकन् माझ्या-
पुढें येऊन उभा राहिला.

महाश्वेता—ज्यानं माझ्यापार्शी आपली माळ मागितली तो ?

तरलिका—(हंसत) होय. ज्याच्या हातांत आपण माळ म्हणून हार
दिलात तो, तोच.

महाश्वेता—तर मग—(बाहु पसरून)

पद्य. चाल—सुटला पितृदशेचा वारा—धुमाळी.

आधीं आलिंगन दे मजला ॥ धरुं दे कवळुनि हृदयीं तुजला ॥
बहु पुण्य संग्रहीं तुझ्या म्हणोनिच त्याला ॥ तूं पाहिलेस पुन-
रपि, जन्म सफल तव झाला ॥ १ ॥

(बसून) अगदीं माझ्याजवळ बैस; लाजूं नकोस. यावेळीं मी तुझी ताई-
साहेब नव्हे. तूच माझी ताईसाहेब; आणि मी विचारतें तें सांग.

तरलिका—पण इथें उभी राहून सांगतें ताईसाहेब.

महाश्वेता—नाहीं, माझ्याजवळच बसलं पाहिजे. अदशी—हं, सांग आतां;
तो तुझ्यापुढें येऊन उभा राहिला, तेव्हां रागानें अगदीं लाल झाला
होता का ?

तरलिका—रागानें नाहीं, अनुरागानें लाल झाला होता.

महाश्वेता—नाहींग, मीं त्याची माळ चुकून आणली, म्हणून तो संता-
पला होता का ?

तरलिका—छे, ताईसाहेब, माळ आणली म्हणून संतापला नव्हता. त्याचें
मन चोरून आणलेंत, म्हणून संतापलेला दिसला.

महाश्वेता—बरं माझा मोत्याचा हार होता का त्याच्या हातांत ?

तरलिका--होता, पण मला पाहतांच मी कदाचित तो मागेन, म्हणून त्यानं आपल्या वल्कलांत उराशी लपवून ठेविला.

महाश्वेता--(स्वगत) हीं सर्व चिन्हं बरीं दिसतात. (प्रकाश) पण कांग, तो रागीट मुद्रेचा त्याचा मित्र जवळ नव्हता का ?

तरलिका--मला वाटतं, त्याला चुकवून हा सरोवरावर आला होता. कारण बोलतां बोलतां इळूच वळून मागं पहात असे.

महाश्वेता--बरं, तुला तो काय म्हणाला तें सांग आतां.

तरलिका--मला त्यानं प्रथम मोठ्या आतुरपणानं "तुझ्या ताईसाहेब कोण ? कुणाच्या ? कुठें राहतात ?" असे एकामागून एक प्रश्न केले. मीं सर्व सांगितलं. मग पुनः चोहोंकडे पाहून मोठ्या आर्जवानें मला म्हणाला कीं, "कृपा करून माझं एक काम करशील का ?"

महाश्वेता--मग ?

तरलिका--तेव्हां मीं हात जोडून म्हटलं "भगवन् ! आपण सर्व जगाला पूज्य, तेव्हां मनांत कसलीही शंका न आणतां काय ती आज्ञा करून माझ्यावर अनुग्रह करावा." मग त्यानं आपल्या वल्कलाची एक पट्टी फाडून, तिच्यावर तमालपत्रांच्या रसानं कांहीं लिहून ती मला दिली, आणि म्हणाला कीं "तुझी ताईसाहेब एकटी पाहून तिच्याजवळ ही दे." (विड्याच्या डब्यांतून काढूं लागते.)

महाश्वेता--कुठें आहे ती ? दे. दे, अगोदर पाहूं. (तरलिका देते. ती घेऊन वाचते.)

पद्म. चाल--कां आड सखे तूं येसीः--धुमाळी.

हैं काय बरें त्वां केलें ॥ १ ॥

मृणालसम मुक्तालतिकेतें ॥ दाबुनि जैसें हंसवरातें ॥ तैसें

मन्मानसजन्म्यातें ॥ बहु दूर विलोभुनि नेलें ॥ १ ॥

गडे तरलिके, तूं मला हें अमृतच पाजिवलंस तूं मला जीवदान दिलंस.

आतां हे तुझे उक्तां कसे फेडूंग ? ही पत्रिका दहादां वाचू, शंभरदा वाचू कीं हजारदां वाचू असं झालं आहे मला.

(महाश्वेता मनन करीत आहे इतक्यांत एक कंचुकी येतो.)

कंचुकी-ताईसाहेब ! बाहेर एक मुनिकुमार उभा आहे, त्यानं आपलं-महोश्वेता- (आनंदानें) मुनिकुमार ! तरलिके, चल तर लवकर, त्याला सामोरे जाऊं चल, तोच तो.

कंचुकी-त्यानं आपलं नांव कर्पिंजल असं सांगितलं. त्याच्या मनांतून आपल्याला भेटायचं आहेसं दिसत, मग जशी आज्ञा,

महाश्वेता- (विरस होऊन) सखे तरलिके, मुनिकुमार आला हें ऐकतांच जें सौख्याचं चिख भनापुढें उभं राहिलं तें त्याचं नांव कर्पिंजल हें ऐकतांच सारं दुःखाचं झालं. (कंचुकीस) वरं जा. त्याला घेऊन ये. (तो जातो.) कायग सखे, तो कर्पिंजल कशाला आला असेल वरं ? त्या कुमाराचा शोध करायला तर आला नसेल ? किंवा माझ्याकडून सर्व काढून घेऊन ही गोष्ट आईला आणि बाबांना कळवावी असा तर त्याचा हेतु नसेलना ?

तरलिका-—तो पहा आलाच ताईसाहेब. आपण म्हणतां त्यांतलं काहीं नसावं, कारण त्याची मुद्रा कष्टी दिसते.

महाश्वेता-—(तो आल्यावर प्रणाम करून त्यास आसन दाखवून) भगवन्, या आसनावर बसावं, (कर्पिंजल बसल्यावर तरलिकेकडे शंकित मुद्रेन पाहूं लागतो.) भगवन्, ही माझी सखी, अगदीं विश्वासांतली आहे. आपल्या मनांतून जें बोलावयाचं असेल तें खुशाल बोलावं.

कर्पिंजल-—गंधर्वकन्ये, काय बोलूं ? लजेनं माझी वाणीच चालत नाही. कंदमुळं भक्षण करणारा मुनिकुमार कुणीकडे, आणि विषयवासनेनं कलुषित झालेला असा प्रपंच कुणाकडे; कशास काहीं संबध ! असो; भगवदिच्छा बलीयसी ! तुला सांगितल्यावांचून गत्यंतर नाही, म्हणून सांगतो. पुंडरी-

काला सोडून मी रागानं निघून गेलों हें तुला विदित आहेच. कांहीं काळानं तो काय करतो म्हणून पहाण्याकरितां परत आलों, तों तिथें मित्र नाही, म्हणून त्या वनांत त्याचा शोध करूं लागलों. शोधतां शोधतां तो अच्छोदसरो-वराच्या कांठीं एका लतामंडपांत तुझा मुक्ताहार उराशीं धरून अश्रु गाळीत बसलेला दिसला. महाश्वेते, जो आज प्रातःकाळीं सूर्याप्रमाणं तेजःपुंज आणि ऐरावताप्रमाणं भव्य देहाचा दिसत होता, तोच माझा मित्र, आंत पेटलेल्या मदनज्वालांच्या योगानं अतिशय निस्तेज आणि कृश दिसूं लागला. — नंतर मीं प्रसंगानुरूप नानाप्रकारं त्याला बोध केला; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. शेवटीं माझा उपदेश ऐकून, मला मिठी मारून अगदीं दीनवाणीनं म्हणाला, मित्रा,

पद्य. चाल—पांडु नृपति जनक जया.—दादरा.

विव्हल मी कामशीं ॥ त्याचा प्रतिकार करीं ॥ न घडे हें
त्वरित तरी ॥ प्राण चालले ॥ १ ॥

त्याचे उद्गार कानीं पडतांच कांहीं मिथानं मी तुझी गांठ घेण्याकरितां इकडे आलों. आतां अशा स्थितींत त्याच्या प्रीतीला योग्य, आमच्या येण्याला शोभेल, आणि तुला स्वतःला रुचेल, असं करायला तूं समर्थ आहेस.

महाश्वेता—(स्वगत) हें या मुनिकुमाराचं भाषण ऐकून मी सौख्या-मृतसागरांत मग्न झालें कीं काय असं वाटतं. पण याला आतां काय सांगूं ? (विचार करीत बसते.)

कर्पिंजल—(स्वगत) ही विचारांत पडल्यासारखी दिसते. माझ्या भाषणाचा हिनं अनादरही केला नाही, किंवा तें ऐकून हिला कोपही आला नाही; तेव्हां माझ्या मित्राची हिला दया आलीसं दिसतं. मात्र स्पष्ट सांगा-यला ही लाजते, तर आतां आपण जावं. हिला तें स्थान माहीत आहेच. (प्रकाश) बरं महाश्वेते, हा पहा भगवान् सविता अस्तास चालला. माझा मित्र त्या लतामंडपांत एकटा आहे. म्हणून मी निरोप घेतों आतां. पण—

साकी.

मम मित्रावारी करी दया गे प्राणदान दे त्यासी ॥ अंजलि
जोडुनि हीच दक्षिणा मागतसें तुजपारीं ॥ याचक तुष्ट
करों ॥ इच्छा कांहीं नसे दुसरी ॥ १ ॥

(महाश्वेता प्रणाम करते; तो निघून जातो.)

महाश्वेता—सखे, हा मेला दुष्ट मदन मला एकटीलाच त्रास देऊन
राहिला नाही; त्या कुमाराची सुद्धां त्यानं काय अवस्था केली ती ऐकली-
सना ? पण आतां मी काय करूं तें सांग. (बसून)

पद्य. चाल.—मर्यादा सोडुनि वदणें.—धुमाळी.

तरलिके भ्रमीं मीं पडलें समजेना काय करावें ॥ तूं सखी
जिवाची माझी योग्य तें मला सुचवावें ॥ जें वदुनि कपिंजल
गेला तें मनीं सर्व आणावें ॥ चाल ॥ जरि धीर लाज सोडोनी ॥
जननिंदा अवमानोनी ॥ मातेस पित्यास न पुसुनि ॥ म्यां
जाऊनि त्यासि वरावें ॥ चाल ॥ तरि अधर्म मोठा घडतो गुरु-
जनापमानें ठावें ॥ १ ॥

तरलिका—(स्वगत) आतां यांना जरा प्रतिकूल असंच बोलून पहावं.
(प्रकाश) ताईसाहेब, अधर्म होतो तर जाऊं नये हें चागलं.

महाश्वेता—अहाग वेडे ! न गेलें तर त्या कुमाराच्या विरहानं मी
राहीन का जिवंत ? असो भेली, माझ्या प्राणांची मी नाही इतकी परवा
करीत; पण माझ्या मरणानं आणखी काय अनर्थ होतील ते पहा. एक तर
कपिंजलासारखा महातापसी, आजन्मांत पहिल्यानंच माझ्याकडे याचना
करायला आला असून, जर मीं त्याचा अनादर केला, तर केवढं बरं पातक
घडेल ? दुसरं, मी न गेल्यानं त्या प्रियकुमाराची निराशा होऊन, जर
त्याच्या जिवाला कांहीं बरंवाईट झालं, तर तेंही ब्रह्महत्येचं पाप मलाच
लागणार.

तरलिका—खरंच ताईसाहेब. तर मग आपलं पहिलं पाप पुरवलं; पण
ही ब्रह्महत्या नको भेली.

महाश्वेता—वाहवाग ? अशीच का तूं माझ्या कुलशीलाची काळजी करणारी. (सुस्कारा टाकून) गडे तरलिके, ही पाहिलीस पूर्वादिशा ? माझी अशी लाजिरवाणी स्थिति पाहून मला हंसू लागली.

तरलिका—छे, ताईसाहेब, तुम्हांला नाही हंसत ती. तिचा प्रियकर चंद्र तिच्या सवतीकडे गेला होता, तो परत आला, म्हणून हंसते आहे.

महाश्वेता—हा निष्ठुर चंद्रा, तूं येऊन तिचा विरहसंताप नाहीसा करणार, पण माझा अधिक होईल, हें कसं नाही तुझ्या ध्यानांत आलं ? तरलिके, आतां मात्र कांहीं धडगत दिसत नाहीं वाई ! (सुस्कारा सोडून)

पद्य. चाल.—जो या नगरा भूषण खरा.—धुमाली.

आधिच मन्मथ दुःसह मला ॥ त्यांतूनि वसंत सरसावला ॥
तिसरा मलयानिल झोंबला ॥ माझ्या अंगा गे ॥ १ ॥ इतक्यां-
तची उगवे शशी ॥ याची पीडा साहूंकशी ॥ ज्वरितागावरि
व्हावी जशी ॥ वृष्टिच वन्हीची ॥ २ ॥ अथवा शीतावरि पडे
॥ प्रभातीं हिमजल तैसें घडे ॥ खर विप किंवा ज्याला चढे ॥
अहि त्या चावावा ॥ ३ ॥

सखे वांचीव ग वांचीव ! हा दाह माझ्यानं सोसवत नाही. तुझ्या मांडीवर तरी—(मूर्च्छा येऊन पडते.)

तरलिका—आतां काय करावं वाई ? इतक्यांत इतक्या विकोपाला जाईल हें ध्यानीं मनीं सुद्धां नव्हतं. ताईसाहेब, अहो ताईसाहेब ! हें काय बरं ? बोला कीं हो, मला वाई भय वाटतं.

महाश्वेता...(शुद्धीवर येऊन) मी कुमाराजवळ होतें ती इतक्यांत इथें कशी आलें ? (पाहून) गडे तरलिके, हा चंद्र मला आतां मृत्यूसारखा दिसायला लागला. मला इथून ने कुठें तरी.

तरलिका—ताईसाहेब, मी आपल्याला पदर पदरून विनंति करतें, कीं पुरे आता ही लज्जा. गुरुजनांची सुद्धां इतकी भीड धरून उपयोग नाही. कृपा करून मला पाठवा, म्हणजे मी जाऊन त्या कुमाराला इथें घेऊन येतें;

नाहीं तर आपण तरी त्याच्याकडे चला. खरंच सांगतें. ह्या चंद्राचा आणि मदनाचा, असे दोघांचेही तार सोसण्याचं आपल्या अंगांत आतां त्राण दिसत नाहीं.

महाश्वेता—चल तर. मला हात दे. या देहात जीव आहे तोंपर्यंत कसं बसं त्या माझ्या प्राणवल्लभाला जाऊन भेटतें.

तरलिका—ही मी तयार आहे. पण प्रियजनाकडे जातांना सुगंधिक उट्या, नानाप्रकारच्या उत्तम पुष्पांचे हार, त्रयोदशगुणी तांबूल, सुवासित केलेलीं वस्त्रं घेतलीं पाहिजेत. तर ही सामग्री मी घेऊन येते.

महाश्वेता—वरं जा तर, लवकर ये (तरलिका जाते) आज सकाळीं माझी स्थिति काय होती आणि आतां काय झाली आहे? मी माझ्या सख्यांना “ उपवर दशा म्हणजे काय? आणि त्यांत काय काय होतंग? ” असं पुष्कळ वेळ विचारलं असेच, आणि त्यांनींही “ असं असं होतें ” म्हणून सांगितलं असेल. पण मला तें खरं वाटत नव्हतं. आज जेव्हां त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आला—(तरलिका येते.) आणलंस का सगळं, चल तर लवकर.

तरलिका—पण तार्ईसाहेब, आणखी कोणी परिजन नकोनका बरोबर? किती दूर, रात्रीचं, वनांतून जायचं. भय नाही का वाटायचं आपल्याला?

महाश्वेता—हे परिजन आहेत तर खरे. आणखी ग कशाला पाहिजेत?

तरलिका—ते कोण?

महाश्वेता—हें पहा.

पद्य चाल.—नोहे हा पवन जवन वारु.—दादरा.

सज्ज करुनि चाप मदन येत मागुनी ॥ मार्ग दावि इंदु मला
तम निवारुनी ॥ ध्रु० ॥ जरि चंचल पद चुकतें ॥ प्रीति तथा
सांवरिते ॥ अग्रभागि मन पळतें ॥ करुनि दूर शंकेतें ॥
उत्कंठा नेत पुढें धीर देउनी ॥ १ ॥

तरलिका—[हंसून] अगवाई ! हे परिजन नवनिच ऐकले. वरं, चला तर.

महाश्वेता—अग, आपण या मार्गानं निघालों खऱ्या, पण कुणी पाहिलं तर.

तरलिका—ताईसाहेब, हा जांभळा शेला आणला आहे, तो पांघरा म्हणजे कुणी ओळखणार नाही. (महाश्वेता पांघरते.)

महाश्वेता—तरलिके, पुरुष पुरुषांचा कसा पक्षपात करतात, तें पाहिलंस का ? हा चंद्र मला मात्र त्या कुमाराकडे ओढून घेऊन चालला आहे; पण त्याला काग माझ्याकडे आणीत नाही ?

तरलिका—नसेल म्हणून तरी कशावरून ? पण ताईसाहेब, अशा मधेंच कां थांबलां ?

महाश्वेता—माझा बाई एकाएकी हा उजवा डोळा लवायला लागला—

पद्य. चाल.—सोच समज नादान पियारे.—दीपचंदी.

होय मला अपशकुन असा कां ॥ उत्साहाचा भंग करी कां
॥ ध्रु० ॥ हृदयनिवासी प्राणसख्याचें ॥ अनुतापें मन पालटलें
कां ॥ १ ॥ तुज फसवीलें त्या खोटीनें ॥ कपिंजलें त्या सांगि-
तलें का ॥ २ ॥ हात सखे दे धांवत जाऊं ॥ टाकिशि तूं हों
मंद पदें कां ॥ ३ ॥

(जातात.)

अंक ३ रा. भा.

२१६

पुंडरीक (शिलातलावर बसलेला)

पद्य. चाल.—नमुनि शिवा बलवंत रची अति.—दीपचंदी.

धाडुनि दिधलें दासीसह मीं पत्र तिला करिंचें या ॥ अजुनि

कशी ती प्राप्त न झाली हंसकन्यका या ठाया ॥ ध्रु०॥ भाव न कळला मानुं तयांतिल, आहे तरि चतुरा ती ॥ योग्य न जरि मी तत्प्रीतीला, हार कसा हा दे ती ॥ म्हणतिल गुरुजन काय तिला ही वागवि का मनिं भीती ॥ किंवा सखिनीं दिधलें नाहीं, अनुमत मजसि वराया ॥ १ ॥

पण प्रिये महाश्वेते, मी तुझ्यावर अनुरक्त झालों, तेव्हां मी कुठें मित्राचं अनुमोदन विचारलं, किंवा गुरुजनांची भीति मनांत आणली ? अग, खऱ्या प्रीतिपुढं असल्या प्रतिबंधाचं फारसं महत्त्व नाहीं, हें मी तुला आज स्वानुभवानं सांगतो. तर लौकर ये आणि माझे हे प्राण वांचीव. मित्रा कपिंजला, तूं सुद्धां या वेळीं कुठें गेलास वरं ? मला वाटतं, औषधी आणण्याचं मित्र करून तूं माझ्या प्रियेला हा सर्व वृत्तांत सांगण्याकरितां गेला असावास. असंच असेल तर मित्रा, हें तूं माझ्याकरितां फार अनुचित कर्म केलंस.

दिंडी.

बहुतपरिनै उपदेश तुवां केला ॥ परी कामांध्रें म्यां न आदरीला ॥ तुझ्या स्नेहा पात्र मी नसें आतां ॥ व्यर्थ माझी वाहसी मनीं चिंता ॥

प्रिय सुहृदा, तूं कदाचित् या हतभाग्याचे प्राण वांचविण्याकरितां तिची दीनजनाप्रमाणं विनवणी करशील, आणि तिनं तुझ्या विनवणीचा अनादर केला, म्हणजे तुला मरणप्राय दुःख होईल. असं झालं म्हणजे तुझ्या मनांत जो कांहीं माझ्याविषयीं अद्यापि थोडासा स्नेहलेश असेल, तोही नाहीसा होईल. कपिंजला, तुझ्यासारखा जन्माचा प्राणमित्र सोडून, केवळ क्षणमात्र परिचय झालेल्या गंधर्वकन्येवर लंपट होणारा असा दुष्ट, कृतघ्न, महापातकी मी ! माझ्यासाठीं इतके श्रम कशाला घेतलेस ? असो; तूं खऱ्या मित्रधर्माला जागलास, आणि मी मात्र सर्वस्वी असन्मार्गी झालों ! पण मित्रा, मी तरी काय करूं ?

(वर पाहून) हा नष्टा दैवा ! काय माझी दशा केलीस तू ? या कान-संतापाचा कांहीं तरी उपशम व्हावा म्हणून मी या पुष्पित लतामंडपाचा आश्रय केला. पण माझा संताप येथें दशगुणित झाला. कारण —

पद्य. चाल.—केलीस अशी काय परीक्षा.—दादरा.

मजवरि तरु कुसुमरेणु वरुनि गाळिती ॥

मदनवशीकरणचूर्ण काय मारिती ॥ ध्रु० ॥

स्नान होत सुरतपर्दी पुष्पमधुरसै ॥

चंपककलिका न तप्त मदनशर जसे ॥

मलयवात निंदी मज मधुपरवमिषे ॥

सर्वचि या समयिं कसें वैर साधिती ॥ १ ॥

मला इतका वेळ आशा होती, कीं चंद्रोदय झाला म्हणजे तरी त्याच्या अमृतवर्षी शीतल किरणांनीं माझा दाह शांत होईल; पण तीही निष्फळ झाली. आतां मात्र सुंदरि ! तुझ्यावांचून या जगत्रयांत मला तारणार कोणी दिसत नाही. हे हंसकन्ये, तुजकरितां मीं माझा दुसरा प्राण अशा जन्ममित्राचा त्याग केला. तुझ्या संगतीसाठीं मीं परमपूज्य पित्याचीही भीति सोडली. तुझं मोहक दर्शन होतांच कैलासनाथाचं दर्शनही मीं तुच्छ केलं, आणखी आजपर्यंत स्वीकारलेला तपाचा गुरुनिर्दिष्ट मार्ग सोडून तुझ्या प्राप्तीच्या हेतूनं मीं हें कसं खडतर तप आचरीत आहे पहा.—

पद्य. चाल.—धन्य उषा ही बाणकन्यका.—धुमाळी.

स्मरतापाच्या घर्मजलानें स्नान सचैलचि सारोनी ॥

कोमल कमलाचें चित्रासन रचुनि बैसलों या विपिनीं ॥ १ ॥

चंदनचर्चा, त्रिपुंड्र भाळीं, मृणालसूत्रा घालोनी ॥

कदलीदल अतिसूक्ष्म वसन हें पांघरलों स्कंधावरुनी ॥ २ ॥

मुक्तावलिची जपमाला ही लक्ष लाविलें त्वद्ध्यानीं ॥

अनन्यगति मी शरण रिघालों इच्छा पुरवी येवोनी ॥ ३ ॥

हे निर्दये महाश्वेते, माझा संताप मस्तकांत चढला,; प्राण व्याकूळ झाले, अजून किती अंत पहाणार ? तर धांव लवकर आणि मला अधरामृत पाजवून [दचकून] अरे, मी माझ्या हृदयंगमेची प्रार्थना करीत असतां एकाएकीं माझे प्राण कोण आकर्षण करूं लागला ? (वर पाहून) हा अधमा, कलंक्या, चंद्रा ! (उठून आवेशानें)

पद्य. चाल.—वायुनंदन रदन करकर चावुनी.—झंपा.

महाश्वेता न ये झडकरि ॥ ह्यणुनि असतां विकल अंतरिं ॥

प्राण हरिसी बळें निज करिं ॥ शाप तरि हा घेई चांडाळा ॥१॥

बहुत जन्मीं मृत्युलोकीं ॥ कामसुख नच लाभतां कीं ॥

मरण येइल विरहशोकीं ॥ कधिं न मिथ्या होय वाणी ही ॥२॥

(विकल होऊन पडतो.)

(आकाशवाणी) “ अरे, आयल्याच दोषार्ची फळं भोगणाऱ्या, विचार-
नष्टा, पुंडरीका,

आया.

निजकर्मीं मी असतां शाप दिला त्वां मला अनपराधा ॥

घे तरि तसाच माझा मजसह सुखदुःख भोग कामांधा ॥”

पुंडरीक—(वसून) हा कठिणहृदये, गंधर्वकन्ये, या जन्मीं तर नाहीच,

पण पुढच्या जन्मीं तरी माझा स्वीकार कर. (ऐकून आनंदानें) आली वाटतं.

हा पावलांचा शब्द ऐकू येतो. पण आतां येऊन काय उपयोग ! कारण—

साकी.

पाषाणापरि मस्तक झालें, स्पष्ट दिसेना कांहीं ॥

भ्रम पडलासे वाटे मतिला, अंगहि हालत नाहीं ॥

जिह्वा जड पडली ॥ प्रिये ये—

(असें म्हणून पडतो, इतक्यांत त्याचा मित्र कपिंजल प्रवेश करितो.)

कपिंजल—(त्यास सांवरून धरून) मित्रा पुंडरीका, शुद्धीवर ये. आतां
इतक्यांत महाश्वेता येऊन तुझे मनोरथ पूर्ण करील.

पुंडरीक—(डोळे उघडून आनंदानें) कुठें आहे ? महाश्वेते ! (त्याक्षणीं
त्याचा प्राण जातो.)

कपिंजल—(कपाळ बडवून) हाय हाय ! सर्वस्वीं घात झाला ! गेली
माझा मित्र ! मित्रा, मला सोडून कसा चाललास !

पद्य. चाल.—कवणें तुज गाजियलें.—दादरा.

हा हुष्टा पंचशरा सोडिलें नया ॥ हत्या ही घोर तुवां केलि
कासया ॥ धृ० ॥ रे चंद्रा पापराशि, निर्लजा तृत होसि ॥
हे दक्षिणवायो, अशि वेळ साधलीस कशी ॥ मारुनि मम
मित्रासी, लाभ काय सांग तुजसि ॥ तूंहि महाश्वेते, किति
अससि निर्दया ॥ १ ॥

पण यांना मी काय दोष देतो? मीच स्वतः लवकर न येऊन माझ्या
मित्राचा प्राण घेतला. हा कृतांतरूपा कर्पिजला! हीच का तुझी पुंडरीकाचे
ठिकाणीं प्रीति! मित्राला वांचवून काळाची क्षुधा तूं शांत केली असतीस
तर काय वाईट झालं असतं? हे कृतांता, माझ्यासारख्या पाषाणाला ठेवून
या रत्नाला घेऊन गेलास, हा केवढा स्वार्थाविपर्यी पक्षपात केलास? मित्रा
पुंडरीका! काय केलंस हें!

साकी.

दिसती सर्वहि शून्य दिशा या तुजविण जाऊं कोठें ॥

श्वेतकेतुलां दाउं कसें मुख, संकट आलें मोठें ॥

बोळूं कवणासी ॥ दुसरा कोण सखा मजसी ॥ १ ॥

(शवास कवटाळून शोक करीत बसतो.)

महाश्वेता—(पडद्यांत) सखे तरलिके, अग मागं काय राहिलीस ?
धांव लवकर. हा बध कुणाचा शोकस्वर ऐकूं येतो आहे.

कर्पिजल—मित्रा, तुझ्याकरितां मी जाऊन त्या महाश्वेतेची विनवणी
केली, ती सर्व व्यर्थ झालीना! माझ्या तर्काप्रमाणं ती जर तुझे हेतु सफल
करण्याकरितां इथें आली, तर पुंडरीका, हा प्रकार पाहून तिची काय अवस्था
होईल? (कंठास मिठी मारून) मित्रा, सर्वांचाच कसा असा घात करून
चाललास!

महाश्वेता—(बाहेर येऊन) अगबाई! सखे, हा कर्पिजलाचा शब्दग
बाई! दैवा! माझ्यापुढें काय मांडून ठेवलं आहेस कोण जाणें? तरी निघ-
तांना मला अपशकुन झालाच होता. (मोठ्यानें) कोण शोक करीत आहे तें?

कर्पिंजल--(तिचा शब्द ऐकून) शिव ! शिव ! ही महाश्वेताच आली !

महाश्वेता—महाराज, कुठें आहे माझा महाभाग कुमार ?

कर्पिंजल—(मस्तक पिटून) बाई, काय सांगूं ? रोग्याचा प्राण गेल्यावर जशी त्रैलोक्यचिंतामणीची मात्रा यावी, तशी तूं आलीस. त्वा निष्ठुर मदनानं सर्वथैव घात केला !

महाश्वेता--(पुंडरिकाचे शवाकडे पाहून) जीवितेश्वरा, मुनिकुमरा, कुठें गेलास ? (धाडकन् त्याच्या अंगवार पडते. (

तरलिका-- (विलाससामग्री फेकून देऊन शोकानें) ताईसाहेब—
(वारा घालते.)

महाश्वेता—(कांहीं वेळानें मोठ्यानें) तरलिके, कोणी शोक करीत आहे, धांव लौकर. (जरा सावध होऊन) कुठे आहे मी ! अंधार गुहेंत शिरलें, कीं खोल पाताळांत पडलें, कांहींच कळत नाही. हाताला गार काय लागतं हें ? अगबाई, मी या माझ्या प्रियकराच्या शवावर पडलें आहे. आतां आठवलं सगळं ! हा दुष्टे, कपाळकरंटे महाश्वेते ! अजून कशी जिवंत राहिलीस ?

पद्य. चाल—त्या मदनमनोहररूपी—धुमाळी.

अति कठीण हृदय हें माझें म्हणुनिच कां फुटलें नाही ॥ बहु पीडा सोसाया कीं आहे बळ माझ्या देहीं ॥ जन्मांतरिं पापें केलीं त्याचें हें फल कां येई ॥ चाल ॥ शोकास पात्र मी म्हणुनि ॥ दैव उलटोनि ॥ दुःख जें देई ॥ भोगाया जगलें बाई ॥ १ ॥

तरलिका--ताईसाहेब, शोक करूं नका म्हणून तरी कसं सांगूं ? पण त्या चांडाळ दैवानं घाला घातल्यावर काय करायाचं आहे ! म्हणून शोक आवरा. महाराज, आपण तरी यांना दोन शब्द सांगा.

कर्पिंजल--(न बोलतां सुस्कारा सोडून स्तब्ध बसतो.)

महाश्वेता—प्रियकरा, मी तुझ्यावांचून अनाथ झालेरे ! तुझी प्रेम-

पत्रिका वाचतांच मी इकडे निघून आले नाही, म्हणून कारे माझ्यावर रागवून गेलास ? (त्याच्याकडे पहातां पहातां एकदम) अगवाई ! तरलिके, प्राण आहे ग आहे. हा पहा, बोलण्याकरितां ओंठ हालवूं लागला. पाहिलंत का महाराज ? महाभागा, मला ओळखलंस का ?

कर्पिंजल--(पाहून दुःखानें) छे, हा तुला नुसता भास झाला. अशा अगणित तरुणांचे प्राण हरण करणारा जो निर्दय मदन, त्याचं शरसंधान इतकं कसं चुकेल ?

महाश्वेता—खरं हो खरं. भ्रमामुळं मला तसं वाटलं. तरलिके, आतां कांहीं आशा उरली नाही. तो पापी काम असं कांहीं तरी करील म्हणून मीं ह्मटलं होतं, तेंच खरं झालं शेवटीं. त्या वेळीं कुठली मला इतकी लज्जा उत्पन्न झाली होती कुणाला ठाऊक ? तरलिके, कादंबरीचा आणि माझा पूर्वी झालेला निश्चय मी मोडायला प्रवृत्त झालें, म्हणून देवानं हें मला शासन केलं.

तरलिका--ताईसाहेब, आतां मागच्या गोष्टी आठवून कितीही आकांत केलात तरी काय उपयोग ? या का कुणाच्या स्वाधीनच्या गोष्टी आहेत ?

महाश्वेता--(धीरानें) तूं ह्मणतेस तें खरं; मागच्या गोष्टी मनांत आणून कांहीं उपयोग नाही. पुढें काय करायचं त्याचा विचार केला पाहिजे. उगीच उशीर लावूं नये, तर मग--

पद्य. चाल--आम्रमंजरी तुला अपितें.—धुमाळी.

ऊठ गडे सत्वरिं ॥ सेवा शेवटची ही करी ॥ धु० ॥ डाग
नको हा वैधव्याचा ॥ मज सोसेना विरह पतीचा ॥ केला
निश्चय सहगमनाचा ॥ अग्नि पेटवीं तरी ॥ १ ॥

तरलिका--ताईसाहेब, पण हा काय चमत्कार पाहिलात का ? एका-
एकीं हां आकाशांतून अति शुभ्र वस्त्र पांघरलेला कोणी दिव्याकृति पुरुष
खाली येत आहे, ती त्याच्या कानांत कांतिमान अशीं कुंडलं डुलत आहेत;

आकृति भव्य असून उत्तम लक्षणांनी युक्त दिसते; कंठांत नक्षत्रासारख्या मुक्ताफळांचा हार आहे. हा कोण असेल बरं ?

महाश्वेता—माझ्या शोकानं करुणा येऊन कुणी तरी देवलोकाहून माझ्या प्रियकराला सजीव करण्याकरितां आला असावा. चांगलं झालं बाई. आतां याचीच प्रार्थना करितें. (वर्णन केल्याप्रमाणें एक पुरुष येऊन प्रेताजवळ उभा राहतो) महाराज, आपण कोण असाल ते असा. मी आपल्याला शरण आलें आहे. मी आपली धर्मकन्या समजून मला चुडेदान द्या, या माझ्या प्रियपतीला पुनः जिवंत करून माझ्या स्वार्थीन करा. (तो कांहीं न बोलतां त्या श्वास उचलून आकाशांत उडून जातो आणि वरूनच)
ओवी.

आइके वत्से महाश्वेते । त्यागूं नकोगे प्राणातें ॥

कांहीं कालें स्वप्रियातें । पावशील तूं निर्धारें ॥ १ ॥

कर्पिंजल—(रागानें) अरे दुष्ट अंतका, माझ्या मित्राला कोठें घेऊन जातोस तें पहातों. (असें म्हणून त्याच्या मागोमाग उडून जातो. तरलिका आणि महाश्वेता त्यांच्याकडे आश्चर्यानें पहात कांहीं वेळ उभ्या राहतात.)

महाश्वेता—ते पहा, अगदीं तारामंडळांत गेले. अगदीं दिसेनासे झाले. पण तरलिके, हा काय चमत्कार ? मला कांहीं समजत नाही. माझ्या मंद-भाग्यानं देवांची सुद्धां बुद्धि कशी फिरली, म्हणतें ! अग, मी त्या पुरुषाची विनंति काय केली, नी त्यानं काय केलं पाहिलंस ! सुखसंबंध नाही तर नाही; सहगमन करीन म्हटलं, तर तेंही कपाळीं नाही.

तरलिका—ताईसाहेब, हें काय असेल तें असो; पण त्या महापुरुषानं आपल्याला पित्याप्रमाणं मोठ्या मायेनं आश्वासन दिलं तें कधीं खोट व्हायचं नाही. म्हणून मी आपल्याला पदर पसरून मागणं मागतें, कीं पुनः प्राण त्यागाची गोष्ट काढूं नका.

महाश्वेता—[स्वगत] ही म्हणते यांत कांहीं वावगं नाही. आश्वा-

सनाप्रमाणं झालं तर उत्तमच झालं; नाही तर आज प्राणत्याग करावयाचा तो पुढे करावा. [प्रकाश] तुझंही म्हणणं एका अर्थी बरं दिसतं.

तरलिका—उठा तर, चला घराकडे. करायचं काय ? नशिबी आलं तें मन घट्ट करून सोसलं पाहिजे. उठा.

महाश्वेता—घराकडे ? तें मात्र व्हायचं नाही. कारण,

पद्य. चाल—युवराज शिवाजीस सुखी.—दादरा.

मज नाहिं गडे सौख्य घरीं राहिलें जरा ॥ त्याहनि या निर्जन-
वनिं वास तो बरा ॥ घृ० ॥ घेउनि हें पात्र हीच माळ,
वल्कलें ॥ स्नान पान साधिन गे नित्य या जलें ॥ प्रियचितनिं
झिजविनि मी शरीर आपुलें ॥ ध्यानभजनिं सुप्रसन्न करिनि
शंकरा ॥ १ ॥

तरलिका—ताईसाहेब, असं केल्यानं आईसाहेबांना, महाराजांना किती दुःख होईल बरं ? आपण एकुलत्या एक, त्यांचा सर्व जिव आपल्यावर आहे. आपल्यावांचून त्यांना कसं सुख लागेल बरं ?

महाश्वेता—तरलिके, आतां मला आई नको, बाबा नकोत, संपत्ति नको, सौख्य नको, कांहीं नको. माझ्या प्रियकरावांचून हें सर्व जग मला शून्य आहे. तूच घरीं जा. आणि—आईला तसंच बाबांना हा सर्व वृत्तान्त सांग आणि म्हणावं माझ्याकरितां अगदीं दुःख करूं नका—(तिला आलिंगून) गडे तरलिके, माझ्याप्रमाणंच त्यांचं तुझ्यावरही प्रेम आहे, म्हणून तू त्यांच्या-
पाशींच रहा; म्हणजे तुझ्याकडे पाहून तरी त्यांना अम्मळ बरं वाटेल.

तरलिका—[अश्रु गाळीत] ताईसाहेब, मी दासी झालें म्हणून इतकी का अधम आहे ? लहानपणापासून आपल्या सेवेत राहून अशा प्रसंगी आपल्याला सोडून गेलें, तर अधोगतीशिवाय मला दुसरी गतिच मिळायची नाही. ताईसाहेब, आपला निर्धार तसा माझाही निर्धार, कीं या कुडींत प्राण आहे तोंपर्यंत मी आपल्याला सोडून जायची नाही.

महाश्वेता—बरं बाई. तुझ्याच नशिबीं दुःखं भोगायचीं असतील, तर ती कशी चुकणार ? चल तर. या अच्छोदतीर्थांत स्नान करून त्या सकाळीं पाहिलेल्या गुहेत जाऊं (मुक्ताहार, अवशिष्ट वल्कलें, कमंडलु घेऊन उठते,) अरे चांडाळा दैवा—

पद्य. चाल—गुणगंभीरा तूं गुणिरे.—त्रिताल.

काय तुझी निष्ठुरता ती आतां दाखवीरे ॥ धैर्यबळें सोशिन सारी, कोण पाहूं हा रे ॥ १ ॥ योजि तीव्र शस्त्रें अस्त्रें अवर्घीं संग्रहींचीं ॥ दीर्घकाळ विरहीं कैसा कंठितें पहा रे ॥२॥ मानु-निया दीन अनाथा अबला, एकली मी ॥ दाउं नको लेशहि माया प्रार्थितें तुला रे ॥ ३ ॥

[जातात.]

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—आकाशमार्ग.

[श्वेतकेतुमुनीचा शिष्य मंदारक आणि नभःशीर्षमुनीचा शिष्य पद्मनाभ असे बोलत येतात.]

मंदारक——त्यांत कांहीं गुह्य नाही. महाश्वेतेच्या विरहानं विव्हल झालेल्या पुंडरीकानं प्राणोत्क्रमणापूर्वीं चंद्राला शाप दिला; चंद्रानंही उलट पुंडरीकाला शाप दिला, तसंच पुंडरीकाचं शव घेऊन तो दिव्य पुरुष वर जात असतां कर्पिजलही शोकांध होऊन त्याच्या मागोमाग गेला. मार्गांत एका आकाशसंचारी ऋषीस त्याचा धक्का लागतांच “ या उद्धटपणासाठीं तूं मृत्युलोकीं अश्व होशील ” असा त्यानं कर्पिजलाला शाप दिला, इत्थं वर्तमान मी पूर्वीं सांगितलं होतं, तें ध्यानांत असेलच तुझ्या ?

पद्मनाभ—हो. तें सर्व ध्यानांत आहे; आणि त्या शापाप्रमाणं उज्ज-

यिनचा राजा तारापीड यास वृद्धापकाळीं जो पुत्र झाला, तोच चंद्राचा अवतार चंद्रापीड; आणि तारापीडाच्या शकुनास नामक ब्राह्मण प्रधानाला, चंद्रापीड जन्मला त्याच वेळीं झालेला पुत्र जो वैशंपायन, तोच पुंडरीक हें सुद्धां मला समजलं आहे.

मंदारक—झालं तर, पुढचा वृत्तांत ऐक. चंद्रापीड आणि वैशंपायन यांनीं शोडष वर्षांच्या आंतच सर्व विद्या, कला संपादन केल्या. तेव्हां तारापीडानं आपल्या पुत्राला यौवराज्याचा अभिषेक करून, त्या दोघांनाही अगणित सैन्यासहवर्तमान दिग्विजयाकरितां पाठविलं होतं. त्याप्रमाणं त्यांनीं तीन वर्षांतच आपल्या अतुल भुजप्रतापानं सर्व दिशा जिंकल्या. आणि विश्रांतीकरितां सांप्रत ते कैलासाच्या पायथ्याशीं सुवर्णपुर म्हणून किरातांचं नगर आहे तें जिंकून तिथें तळ देऊन राहिले आहेत.

पद्मनाभ—तर मग तें आतां लवकरच उज्जयिनीला परत जातील.

मंदारक—गेले असते; परंतु चंद्रापीड हा आज प्रातःकाळीं मृगयेकरितां आपल्या इंद्रायुध—इंद्रायुध म्हणजे कर्पिंजल—नांवाच्या अश्रावर बसून जवळच्या अरण्यांत गेला होता. तिथें एक अश्वमुखी किन्नरांचं जोडपं त्याच्या दृष्टीस पडलं. त्याच्या मागं लागून तो एकटाच चित्ररथवनासमीप आला. तिथें तें जोडपं एकाएकीं अदृश्य झालं. तेव्हां निराश होऊन, तृषानिवारणार्थं जलाचा शोध करीत करीत तो अछोदसरोवरीं गेला. हा वृत्तांत गुरुजींना विदित करून पुढें काय प्रकार होतो तें पाहण्याकरितां मी पुनः त्या संरोवराकडे चाललों आहे.

पद्मनाभ—पण कारे, चंद्रापीडाला आणि वैशंपायनाला पूर्वजन्मीचं स्मरण आहे का ?

मंदारक—छे, शापप्रभावानं तें नष्ट झालं. बरं जातों आतां. विलंब होतो. पद्मनाभ—आणखी एक शंका विचारतों. तुझ्या गुरुजींचा पुत्र पुंडरीक म्हणजे या जन्मीचा वैशंपायन याच्याजवळ तूं असावंस, तो चंद्रापीडाकडे कां चाललास ?

मंदारक—त्यांतील मर्म गुरुजींना माहीत असेल. मला काय ? त्यांची आज्ञा प्रमाण. बरं तर जातो आतां.

पद्मनाभ—मही जातो. आज आमच्या गुरुजींच्या आश्रमांत मोठमोठे ऋषिवर्य मिळून वर्णाश्रमधर्माविषयी मोठ्या कडाक्याचा वादविवाद चालव-याचा आहे. मला तिथें असलं पाहिजे.

(दोहों दिशांनीं दोघे जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—चित्ररथवनांतील अच्छोदसरोवर.

चंद्रापीड—अहो, निरर्थक वाटणारे श्रमही दैवानुषार हितपरिणामी होतात. हेंच पहा—

साकी

टाकुनि सैनिक मित्रहि माझा वैशंपायन मार्गें ॥

अश्वमुखांच्या लोभानें मी धांवत आलों वेगें ॥

ह्यणुनिच मज दिसलें ॥ दिव्य सरोवर हें असलें ॥ १ ॥

खरोखर, हें सरोवर म्हणजे रमणीय वस्तूचं शिरोरत्न आहे. यांतील हें अत्यंत निर्मल उदक पाहून असा भास होतो कीं—

पद्य. चाल—काय मला भूल पडलि.—दादरा.

धवल चंद्रिकाच काय पूर्ण सांचली ॥ सत्पुण्यें अथवा

जलरूप पावलीं ॥ धृ० ॥ स्फटिकशिलामंदिर हें काय

भूमिचें ॥ कीं द्रवलें विमलहास्य चंद्रमौलिचें ॥ विरघळले

शुभ्र मेघ काय शरदिंचे ॥ कीं निर्मळ साधुमनें सकळ

वितळलीं ॥ १ ॥

असो; इंद्रायुधाला स्वच्छंदानं जलप्राशन करण्याकरितां मोकळें सोडले आहे; आपणही थोडंसं स्वच्छोदक सेवन करून तृप्त व्हावं. (जलप्राशन करून) अहाहा ! किती मधुर, किती गार, किती सुवासिक ! आज मी स्वर्ग-

लोकीं अमृतकुंडाच्या कांठीं बसून अमृतपाचन करीत आहे असं वाटतं. एका अंजुलीनंच माझी सर्व तृषा शांत झाली. आतां याच तटशिलातलावर या वासंतिलतेखालीं कमलपत्राची शय्या करून, त्यावर सूर्याचा प्रखर ताप कमी होईपर्यंत विश्रांति घ्यावी व नंतर सुवर्णपुराकडे जाणाऱ्या मार्गाचा शोध करा. वयास लागावं. (इतक्यांत काहीं गीतध्वनि ऐकून) अरे, या निर्मनुष्य वनांत वीण्याच्या झंकारानं युक्त असा हा मधुर गीतध्वनि कुणाचा बरं? अहाहा! किती मधुर! म्हणूनच बरं—

साकी.

कोमल दुर्वाकुर कवलातें टाकुनि बहु उत्साहें ॥

गीतध्वनिच्या अनुरोधानें धांवति तिकडे मृग हे ॥

मार्भिक गानांचे ॥ लोकीं हेचि असति साचे ॥ १ ॥

हें समोर देवालय दिसतं, यांतून हा कर्णमनोहर ध्वनि येत असावा.

(जवळ जाऊन आनंदानें) अहाहा! या देवालयाच्या मध्यभागी जी स्त्री बसली आहे, तिचाच हा गीतस्वर. ही कोण असावी बरं?

पद्य. चाल—नीरक्षीरालिंगनरूपीं—धुमाली.

सतनु करावा पुनः मदन तो प्रार्थि शिवाला रति भासे ॥

तपःसिद्धि ही कीं गौरीची येइ पूजना या वेषें ॥ १ ॥

महामुनींची ध्यानसंपदा मूर्तिमती ही अवतरली ॥ कुसुम-

श्री कीं काननतरुंची स्वयें शिवार्चन करूं आली ॥ २ ॥

इंदुकरांनीं धुतली किंवा अमृतफेन इस धवल करी ॥

रजत रसानें सारविली कीं कुंदफुलांची तनु सारी ॥ ३ ॥

जणु हंसाच्या धवलपणाचा पुंज त्यांना हा केला ॥ मृणा-

लविरचित सर्वांगें कीं, श्वेतमुणा कळसचि झाला ॥ ४ ॥

पाशुपतदीक्षेचं आचरण करीत असतां ही किती सुंदर दिसते? ही पुनः

पासं लागली; तर इतक्यांत जवळ जाऊं नये.

महाश्रेता—

पद्य. चाल—तों तननन वाजवि वेणु.—त्रिताल.

शिवशंकर गिरिजारमणा ॥ व्याघ्रांवर उरगाभरणा ॥

पदपंकजलीनोद्धरणा ॥ भवजलनिधितरणा ॥ मस्तकिं
गंगा, अंकिं शुभांगा ॥ सुरनरमुनिवर वंदित चरणा,
शरणा ॥ १ ॥

(पुनः ध्यानस्त वसते.)

चंद्रापीड—(तिच्याकडे पहात) हिच्या आकृतीवरून, तसंच या मधुर
कंठावरून ही गंधर्वकन्यका असावी असा तर्क होतो. (ती त्याच्याकडे पाहते)
अहाहा ! हिची ही तपाच्या प्रभावानं गंभीर झालेली पुण्यकारक दृष्टि माझ्या
अंगावर पडतांच मी आज पवित्र तीर्थांत स्नानच केलं की काय असं वाटतं.

महाश्वेता—महाभागा, ये. तुझं स्वागत असे.

चंद्रापीड—(जवळ जाऊन) हे भगवति ! मी प्रणाम करितों.

महाश्वेता—ये, बस. तूं कोण ? या प्रदेशांत कसा आलास ? कारण, या
स्थळी साधारण मनुष्याचा संचार होत नाही.

चंद्रापीड—भगवति, उज्जयिनीचे राजाधिराज तारापीड, त्यांचा पुत्र
मी चंद्रापीड. संपूर्ण दिग्विजय करून हिमाचलाच्या पायथ्याशीं जें किरातांचं
सुवर्णपुर आहे, तिथें सेनेसह विश्रांति घेण्याकरितां कांहीं दिवस राहिलों
होतों. आज मृगयानिमित्तानं एकटाच एका अश्वमुखी जोडण्याच्या मार्ग
लागून या सरोवरावर आलों. तिथें तुझा मधुर गीतध्वनि ऐकून इथें आलों;
तों तुझं हें कल्याणकारक दर्शन झालं.

महाश्वेता—महाभागा, तुला फारच क्षुधा लागली असेल; पण या
वनांत कंदफळाशिवाय दुसरं काय मिळणार ? तूं इथेंच बस. मी या वृक्षार्ची
कांहीं मधुर फळ घेऊन येतें.

चंद्रापीड—भगवति, तुझी ही शांत मूर्ति पाहून, आणि हें गौरवाचं
भाषण ऐकूनच माझी क्षुधा शांत झाली. आतां मी कांहीं विचारतो ~~वेचतो~~
सांगून मजवर अनुग्रह कर.

महाश्वेता—काय विचारतोस बाबा ?

चंद्रापीड—हेंच कों,—

पद्य. चाल—नाहीं कोणीही हुंगलें—दीपचंशी.

कोण्या मुनिचें गंधर्वाचें ॥ किंवा गुह्यक सिद्ध सुरांचें ॥
किंवा कुल तें अप्सरसेचें ॥ केलें पावन जन्मुनि सांगें ॥ १ ॥

तसेंच—

सौख्यास्पद नवयौवन कोठें ॥ कोठें व्रत हें दुःसह मोठें ॥
लावण्याची श्री ही कोठें ॥ कोठें सांगें निग्रह ऐसा ॥ २ ॥

आगखी ज्या पंचमहाभूतांपासून आमची शरीरं निर्माण झालीं, त्याच
द्रव्यांचं हें तुझं शरीर असून, इतकं शुभ्र कसं ?

महाश्वेता—महाभागा,

पद्य. चाल—युवराज शिवाजीस सुखी.—दादरा.

अतिशयी मी चांडालिण विफलजीविता ॥ निर्लज्जा नष्टधवा
लोकनिदितां ॥ ध्रु० ॥ जन्मुनि जननीस मात्र व्यर्थ शिणविलें ॥
तातादिक इष्ट जना शोकिं लोटिलें ॥ ब्राह्मणवध करुनि
घोर पाप जोडिलें ॥ वृत्त तिचें परिसुनि तुज लाभ कोणता ॥ १ ॥

(रडूं लागते)

चंद्रापीड—(रडतेसें पाहून स्वगत) अरे ! हें काय अनिष्ट झालं !

आतां तर हिचा वृत्तांत ऐकण्याची मला ज्यास्त उत्कंठा लागली. (प्रकाश)
मगवति, पूर्वीच्या कांहीं दुःखदायक गोष्टीचं स्मरण करवून तुला मी शोक-
संताप दिला याची मला क्षमा कर.

महाश्वेता—महाभागा, जी गोष्ट निरंतर माझ्या दृष्टीपुढें उभी आहे,
तिचं स्मरण कशाला करायला पाहिजे ? ऐकू बाबा, माझी कथा. तुझ्या-
सारख्या सत्पुरुषाला सांगितली झगजे माझ्या दुःखाचं तरी ओझं
थोडं हलकं होईल.

पद्य. चाल—यादवराया भाईयारे.—धुमाली.

कुलें चतुर्दश सुरांगनांची, एत सुधेंतूनि उद्धवलें ॥ शशि
किरणोद्भव दुसरें त्यांतचि, मज्जनतीचें जनु झालें ॥ १ ॥ दक्ष

कन्यका मुनि पहिली तारी, दुर्जा अरिष्टा ती प्रसवे ॥ षट्सुत
रत्नै ज्येष्ठ हंस तो, सकलां ज्याचें यश ठावें ॥ २ ॥ जननी
गौरी जनक हंस या दोघांपोटीं मी आलें ॥ नांव महाश्वेता हें
त्यांनीं वर्ण पाहुनी सार्थ दिलें ॥ ३ ॥ शिशुत्व गेलें आनंदानें,
दुःखलेश नच अनुभविला ॥ क्रमाक्रमानें तरुणदशा ये, कुसु-
मश्री जाशि लतिकेला ॥ ४ ॥ वसंतमासीं एके दिवशीं, माते-
सह या सरोवरीं ॥ स्नान कराया आलें होतें—

(रडत) देवा ! तो नष्ट दिवस उगवला नसता तर फार चांगलं झालं
असतं. अरे ! ज्या दिवशीं लग्न त्याच दिवशीं वैधव्यराहूनं मला पूर्ण
त्रासून टाकलं.

चंद्रापीड—(मनांत) शिव शिव !

साकी.

शरीरधारी कोणि असो तो सुर कीं मानवयोनी ॥ विधिनि-
यमाचे हा दिसतो त्याला त्रासाचें व्यसनांनीं ॥ नाहीं तारि
हीतें ॥ दुःख कदापि न संभवतें ॥ १ ॥

महाश्वेता—(रडें आंवरून) पण महाभागा, ही कहाणी कांहीं थोड-
क्यांत आटपायची नाही. तूं आज सकाळपासून अगदीं उपवासी आहेस;
तर आधीं इथून जवळच माझी राहण्याची गुहा आहे तिकडे माझ्याबरोबर
चल, आणि उत्तम उत्तम फलं देतें तीं खाऊन तृप्त हो, आणि मग या
मंदभागिनीची सर्व कथा ऐकून घे.

चंद्रापीड—(स्वगत) हिचा वृत्तांत फार दुःखदायक दिसतो, आणि
हिला पूर्वस्मरणानं अत्यंत शोक झाला आहे; तर आतां विशेष आग्रह करूं
नये. (प्रकाश) भगवति, तुझ्या आज्ञेप्रमाणं यायला मी सिद्ध आहे.
(समोरून कोणी येतांना पाहून) भगवति, ही एक स्त्री आणि एक तरुण
पुरुष अशीं दुरून इकडे येत आहेत, तीं कोण पहा वरं.

महाश्वेता—(पाहून) हं, हीच ती माझी सखी तरलिका आनि. ती
माझ्या प्रियसखी कादंबरीचा वीणावाहक केयूरक.

चंद्रापीड—कादंबरी ही कोण ?

महाश्वेता—सांगतें. तुला मीं मघाशीं दक्षाची पहिली कन्या जी मुनि म्हणून सांगितली, तिला चित्ररथ नांवाचा एक महाप्रतापी पुत्र झाला. तोच संपूर्ण गंधर्वकुलांचा अधिपति. माझा पिता हंसही याच्याच सत्तेखालीं असतो. त्याची स्त्री देवी मदिरा ही अमृतापासून जें अप्सरांचं कुल उत्पन्न झालं, त्यांत झालेली. त्यांची कादंबरी ही एकुलती एक मुलगी. तिचं आणि माझं सख्य किती म्हणून सांगूं ?

पद्य. चाल—नको हरी निशि बाहेर जाऊं.—पंजाबी.

देह मात्र तो भिन्न दिसाया, जीव एक परि दोर्तीचां ॥ ध्रु० ॥
आसनशयनीं भोजनपानीं, एक ठिकाणीं बालपणीं ॥ गीतक-
लादिक विद्या शिकलों, खेळ खेळलों बहुपरिचा ॥ १ ॥ अशुभ
वृत्त मम कळुनि तियेनें स्नेहबळें निश्चय केला ॥ जौवरि
शोकाकुल मी तौवरि, पाणिदान नच करण्याचा ॥ २ ॥

चंद्रापीड—याला म्हणावं खरा स्नेह. बरं मग पुढें ?

महाश्वेता — पुढें काय ? हा निश्चय करूनच ती राहिली नाही, तर तिनं आपल्या सखिजनापारीं असंही स्पष्ट बोलून दाखविलं, कीं जर मातापित्यांनीं बलात्कारानंच माझं कुणाशीं लग्न लावलं, तर गळफांस घेऊन, अन्नोदक सोडून अथवा अन्य कोणत्याही साधनानं प्राण देईन.

चंद्रापीड—शाबास गंधर्वकन्ये कादंबरी ! जशी तुझी सखी तशी तूंही स्त्रियांत धन्य आहेस. भगवति, हा तिचा निश्चय अद्यापिही ढळला नाहींना ?

महाश्वेता—छे ! आज इतकीं वर्षे झालीं, पण तिचा निश्चय होता तसा आहे. आईबापांनीं, आत्तेष्टांनीं, मैत्रिणींनीं पुष्कळ उपाय केले, पण व्यर्थ, म्हणून काल तिच्या आईनं म्हणजे देवी मदिरेनं मला सांगून पाठ-
विलं कीं 'तुझी स्थिति अशी झाली म्हणून आम्ही दुःखांत आहोंच, आणखी कादंबरीही आपला हट्ट सोडीत नाहीं; तेव्हां तूं तरी तिला चार गोष्टी सांगून पहा.' म्हणून मीं आज सकाळीं तूं येण्याच्या पूर्वी तरलिकेला कादंबरीकडे

पाठविलं होतं. ती माझा निरोप तिला सांगून परत आली. पण हा केयूरक कां आला असावा कळत नाही.

(इतक्यांत तरलिका व केयूरक येऊन महाश्वेतेस सविनय प्रणाम करून, चकित मुद्रेने चंद्रापीडाकडे पहात उभी राहतात.)

तरलिके, सांगेतलास का माझा निरोप कादंबरीला ? काय म्हणाली ती ?

तरलिका—मीं तिला निरोप सांगितला; पण ती काय म्हणाली तें हा केयूरकच सांगेल.

महाश्वेता—(स्वगत) बहुतकरून रुचला नाहीसा दिसतो. ती जात्या फार कोवळ्या मनाची, स्नेहार्द्र असल्यामुळं असं कांहीं तरी होईल असं मला वाटलंच होतं (प्रकाश) कायरे केयूरका, काय म्हणाली सखी कादंबरी ?

केयूरक—(हात जोडून) भगवति, तुझा निरोप ऐकतांच देवी कादंबरी आधीं रडूं लागली. कांहीं वेळानं शोक आवरून संतप्त मुद्रेनं माझ्याकडे पाहून म्हणाली, ' केयूरका, तूच जाऊन त्या निष्ठुर महाश्वेतेला उलट असं विचार कीं, तूं वनांत कष्ट भोगीत असतां मी घरीं राहून सुख भोगतें, असं समजून का हा मर्मभेदक निरोप पाठविलास ?' असं म्हणून आम्हां दोघांनाही निरोप दिला.

महाश्वेता—(विचार करून) बरं तर केयूरका, तूं पुढें जा, आणि मीच उदईक सकाळीं तुझ्या भेटलीला येतें आणि काय तें उत्तर देतें असं कादंबरीला सांग.

केयूरक—आज्ञा प्रमाण. (प्रणाम करून निघून जातो)

महाश्वेता—महाभागा चंद्रापीडा, माझी एक विनंति आहे. मान्य करशील तर सांगतें.

चंद्रापीड—भगवति काय आज्ञा आहे ?

महाश्वेता—हें पहा, चित्ररथगंधर्वांचं वसतिस्थान हेमकूट पर्वत हा पार्वत्य रम्य आहे, तेथील राजधानीची रचनाही अलौकिक आहे; गंधर्वलोक तर

तुझ्यासारख्यांनी अवश्य पाहण्यासारखा आहे, तशीच माझी सखी कादंबरी किती सरळ स्वभावाची आणि थोर मनाची आहे म्हणून सांगू ? तिचं रूप तर इतकं मोहक आहे, कीं प्रत्यक्ष रतिही तिच्या दासीची दासीसुद्धां शोभायची नाही. म्हणून तुझ्या कांहीं महत्वाच्या कामांत व्यत्यय घेण्याजोगा नसेल, तर माझ्याबरोबर तिथपर्यंत येऊन सर्व चमत्कार पाहून, माझ्या सखीला भेटून तिची कांहीं समजूत पाडून, दोन तीन दिवस राहून परत यावंस, अशी माझी मोठी इच्छा आहे.

चंद्रापीड—भगवति—

साकी.

शांति, विरति, तप, निरभिमानता, शील, सरलता, शुचिता ॥
परमविनय, मधुभाषण ऐसी पाहुनि नव गुणवत्ता ॥
झालों शिष्य तुझा ॥ योजीं कवण्याही काजा ॥ १ ॥

महाश्वेता—तूं माझ्या विनंतीला मान दिलास हें पाहून मला फारच आनंद झाला. वरं आतां सायंसंध्या, फलाहार इत्यादि उरकून रात्रीची रात्र इथें पल्लवशय्येवर स्वस्थ निद्रा घे. सूर्योदय होतांच इथून निघूं. मी आतां स्नान करण्याकरितां जातें. तरलिके, तूं जाऊन चांगलीं चांगलीं फळं घेऊन ये जा, आणि आल्यावर याची पल्लवशय्या तयार करून ठेव.

(दोघी निघून जातात.)

चंद्रापीड—अहाहा ! या आजच्या आनंदजनक आश्चर्यपरंपरेचा शेवट किती गोड होणार आहे, याची कल्पनाच करतां येत नाही.

पद्म. चाल—आतां शशिमुखिच्या विकथनि—त्रिवट.

मृगया वनि करितां हयमुखयुग म्यां देखिलें ॥ ध्रु ॥
तृषार्त फिरतां रम्य दिसे हें सहज सरोवर खासें ॥
अश्रुतमधुरध्वनि परिसुनि भग चित्तवृत्ति उल्लासे ॥
शिवमंदिरिं ही साध्वी भेटे आतां काय पुढें या ॥ १ ॥

(पडदा पडतो.)

अंक ५ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—कादंबरीचें अंतःपुर .

(कादंबरी आणि केयूरक बोलत असतांना पडदा उघडतो.)

कादंबरी—वरं, त्याचं वय किती असावं ?

केयूरक—तारुण्याचीं मनोहर लक्षणं त्याच्या ठिकाणीं बरीच व्यक्त दिसूं लागलीं आहेत, यावरून तो वीस किंवा एकवीस वर्षांचा असावा.

कादंबरी—(स्वगत) हा पुंडरीक म्हणावा तर आधीं महाश्वेतेचा आणि त्याचा त्रियोग होऊनच एकविस वर्षे होत आलीं, तेव्हां हें कसं ? पण हा काय मी तर्क करतें ? कारण पुंडरीकही देवलोक्याचा असल्यानं आमच्याप्रमाणं त्याचंही यौवन नष्ट होण्यासारखं नाहीं. (प्रकाश) वरं, केयूरका, तो रूपान कसा काय आहे ?

केयूरक—देवि, तो रूपानं कसा आहे हें सांगणंच अशक्य आहे, कारण त्रिभुवनसुंदर जो रतिकांत तोसुद्धां त्याच्यापुढें कुरूप दिसेल. त्याचा अंगपिंड फारच रमणिय ! तें विशाल वक्षस्थळ, पुष्ट बाहू, सुहास्य वदन, सरळ उंच नासिका, कमलाप्रमाणं नेत्र, विस्तीर्ण भालप्रदेश—सारांश, प्रत्येक अवयव अगदीं रेखल्याप्रमाणं !

कादंबरी—वरं महाश्वेता येणार आहे तिच्याबरोबर तो येईल कां ?

केयूरक—तें मी काय सांगूं ?

(इतक्यांत मदलेखा सखी येते.)

मदलेखा—(घाईघाईनें) देवी कादंबरी, महाश्वेता आली !

कादंबरी—कुठें आहे ? (असें म्हणून झटकन उठून पुढें जाते; आणि महाश्वेता येते तीस मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊन) प्रियसखे, ये आधीं बसू ये. मला तुझ्याशीं किती किती बोलायचं आहे.

महाश्वेता—तेवढ्याकरितांच आले आहे. चल. (दोघी बसतात.)

कादंबरी—(रागानें) पण मी तुला मोठ्या आनंदानं कडकडून भेटलें ती काय म्हणून ? तूं कांहीं माझी लहानपणाची निष्कपट अंतः-करणाची मैत्रिण महाश्वेता नव्हेस. आतां मी तुझ्याशीं मुळीं भाषणच करावयाची नाहीं.

महाश्वेता—भाषण करणार नाहीस ; मग किती किती बोलणार आहेस तें कसं ?

कादंबरी—तुझ्यासारख्या निष्ठुर माणसाशीं बोलून करावयाचं आहे काय ? इतकी वर्षं त्या वनांत राहून, दुसऱ्याचीं मर्मं कशीं भेदावीत हेंच शिकलीस वाटतं ?

महाश्वेता—पण असं झालं काय माझ्याकडून ?

कादंबरी—काय झालं म्हणून विचारते आणखी ? ' माझ्या दुःखी मनाला अधिक दुःख कां देतेस ? वडील माणसांचं ऐक. लग्न करून घे ' असा मोठ्या मायेनं मला जो निरोप पाठविलास, तो काय म्हणून ?

पद्य. चाल-मी तत जरी मदनशरें.-दादरा.

मज बोध करी म्हणुनि कुणी शिकवी का तुला ॥

कीं माझा स्नेहभाव कसुनि पाहिला ॥ धृ ॥

किंवा मनिं कोप धरुनि तरलिकेसवें ॥

तो निरोप मर्मभेदनासि धाडिला ॥ १ ॥

महाश्वेता—पण उगीच का कल्पनेवर कल्पना चालवितेस ? तुझ्याशीं असं करायचं मला कारण काय ?

कादंबरी—हेंच कीं तुला वनांत टाकून, मी घरीं सुखं भोगीत राहिलें.

महाश्वेता—भलतंच कांहीं तरी ! हें असं माझ्या स्वप्नीसुधदां आलं नव्हतं.

कादंबरी—तर मग मला लग्न कर, म्हणून निरोप धाडलास, तेव्हां हें कसं नाहीं तुझ्या मनांत आलं, कीं कारण नसतां ज्या मेल्यानं तुला विरहांत

लोटलं, त्या मदनाच्या हातांत मी आपली मान पुन्हां कशी बरं देईन ?

महाश्वेता--(स्वगत) जवळच आला आहे प्रसंग; बघतें आतां कशी देत नाहीस ती.

कादंबरी--कां? बोलत नाहीस ? दे याचं उत्तर.

महाश्वेता--देईन आणखी केव्हां तरी हो. पण तुला भेटायला एक पाहुणा येणार आहे; तर आपण जाऊन तुझ्या वसंतमंदिरांत बसूं चल.

कादंबरी--कोण पाहुणा तो ?

महाश्वेता--चल तिथेंच सांगतें. (दोघी जातात.)

(कादंबरीच्या कांहीं दासी प्रवेश करितात.)

सर्वजणी--

पद्य. चाल--या डोने महाराज.-धुमाळी.

जाऊं कामाला ॥ चलाग दिवस किती आला ॥

पहिली--उपवनतरुवेर्लीना जल मी घालाया जातें ॥

दुसरी--हरिणशिशूना कोमल पल्लव चाराया जातें ॥

तिसरी--कादंबरीची कुसुमकंचुकी गुंफाया जातें ॥

चवथी--पंजरशुकसारिकेस गायन शिकवाया जातें ॥

पांचवी--द्राक्ष जांव डालिंय फळें मी खायला जातें ॥

प्रत्येकजणी--चलग मीही चल येतें ॥ १ ॥

(सर्व जातात व चंद्रापीड तरलिकेसह प्रवेश करतो.)

चंद्रापीड--तरलिके, भगवति महाश्वेतेच्या ऋणांतून मी कसा मुक्त होईन तो होवो ! केवळ तिच्याच प्रसादानं, मनुष्याला दुर्गम असा हां गंधर्वलोक आज मला पहायला सांपडला. इथें जी जी वस्तु दृष्टीस पडते, ती ती अपूर्वच. या राजधानीची अत्यंत सुंदर रचना पाहून आमची उज्जयिनीसुद्धां मला अगदीं ओसाड दिसते.

तरलिका--महाराज, हेंच कन्यान्तःपुर; आंत चलावं.

चंद्रापीड--(पुढें होऊन) अहाहा ! तरलिके, या इतक्या तरुण कन्यका

नानाप्रकारच्या मनोहर व्यवसायांत दंग होऊन इकडे तिकडे चमकत आहेत, या कोण ?

तरलिका—महाराज, या सगळ्या देवी कादंबरीच्या दासी आहेत.

चंद्रापीड—काय ? या सगळ्या कादंबरीच्या दासी ! मला तर असं वाटतं की—

पद्य. चाल—गुरुजे तुमच्या प्रीतिस.—दीपचंदी.

मिळवुनि त्रिभुवनिच्या युवती ॥ चाललि का गणती
॥ ध्रु० ॥ काय विधाता निर्मा दुसरी ॥ स्त्रीमय ही जगती
॥ १ ॥ सुंदर नारीसंग्रह हा की ॥ स्थापी विधि सुमती ॥
राज्य स्त्रीचें किंवा येथें ॥ नाही पुरुषगती ॥ २ ॥

तरलिके, रतीलाही लाजविणाऱ्या या इतक्या जिच्या दासी, ती कादंबरी केव्हां पाहीन असं झालं आहे.

तरलिका—महाराज, जरा पुढें चलावं. (पुढें होतात). ती पहा समोर मंचकावर बसलेली.

चंद्रापीड—(पाहून अत्यानंदाश्चर्याने) अहाहा ! ब्रह्मदेवा, माझं सर्व शरीर नेत्रमयच कां केलं नाहीस ? ही केवढी चूक केलीस ? या एवढ्याशा दोन डोळ्यांनी पाहून माझी तृप्ति कशी होणार आतां ? विधात्या ! ही तुझ्या हातची मूर्ति नव्हे. तुझ्या गुरूनं निर्माण केली असावी. शाबास चंद्रापीडा ! आज धन्य झालास तूं !

पद्य. चाल—वद जाऊं कुगाला शरण.—धुमाली.

जीं पुण्यें संपादिलीं, सर्व तीं फळलिं, याच कार्ती ॥
ह्यणुनिच ही रामा दिसली ॥ १ ॥ जो निर्मा अशि
सुंदरी, तयाची खरी, कळे कुसरी ॥ उपमा इस नाही
दुसरी ॥ २ ॥ मति पाहुनि वेडावली, वृत्तिही चळलि,
दृष्टि दिपली ॥ का मोहनि मजला पडली ॥ ३ ॥

तरलिका—महाराज, मी जाऊन आपण आल्याचं कळवितें.

चंद्रापीड—ठीक आहे, कळीव.

(तरलिका जाऊन कळविते. दोघी उठतात. कादंबरीची आणि याची

दृष्टादृष्ट होतांच दोघेही एकमेकांकडे पहात उभी राहतात.)

महाश्वेता—सखे कादंबरी, या, बसा, म्हण. टक लावून अशी उभी

काय राहिलीस ? (स्वगत) हिचं भानच गेलं वाटतं. (प्रकाश) महाभागा

ये, हीच माझी सखी कादंबरी.

चंद्रापीड—देवि कादंबरि, हा चंद्रापीड तुला प्रणाम करतो. भगवति,
तुलाही प्रणाम करतो.

महाश्वेता—या सुवर्णासनावर बैस. (कादंबरीस हळूच) आतां नम-
स्कार तरी कर.

(कादंबरी लाजत अस्पष्ट शब्दांनी नमस्कार करते.)

चंद्रापीड—नको नको ! मला इतका मान कशाळा ? देवीनं
बेसावं आसनावर.

महाश्वेता—महाभागा, तूं बैस आधीं म्हणजे बसेल ही.

(सर्व बसतात.)

चंद्रापीड—(स्वगत) अरे हा काय चमत्कार ! या मंदिरांत मला
जिकडे तिकडे कादंबरी दिसू लागली ! ही पहा.

पद्य. चाल—नोहे नारी ही चंचलवली.—धुमाळी.

दिसते मणिभूवरि विंबित झाली ॥ नागांनीं हरिली ॥ भिंती

रत्नांच्या त्यांतहि गेली ॥ दिक्पालीं नेली ॥ वर्ती माणमंडापिं

आहे भरलो ॥ अमरीं उचलीली ॥ रत्नस्तंभीं, विमलदर्पणीं,

माझ्या हृदयांतरिहां शिरली ॥ १ ॥

कादंबरी—(स्वगत) महाश्वेतेनं मला तरलिकेबरोबर निरोप पाठविला,
त्याच्या पूर्वीच जर या कुमाराचं दर्शन होतं, तर फार बरं झालं असतं.

महाश्वेता—सखे कादंबरी, या दिग्विजयी महाभागाचा वृत्तांत
तुला सांगितलाच आहे. सर्वसंगपरित्याग केलेली मी, पण याच्या अंगच्या

अनेक गुणांमुळं हा मला बंधूप्रमाणं प्रिय झाला, म्हणुनच मी याला इकडे घेऊन आले. तर जशी मी तसा हा असं समज. अधिक काय संगूं

कादंबरी—(जनांतिक) मला कशाला इतकं सांगायला पाहिजे पण ? अगदी थोड्या सहवासानं तुला जो बंधूप्रमाणं प्रिय झाला, तो मला नाही का प्रिय व्हायचा ?

महाश्वेता—तेंच मला पाहिजे आहे. (प्रकाश) महाभागा, तुला तर हिचा आणि माझा काय संबंध आहे, तो कळलाच आहे. (कादंबरीस पाहून हंसत) आतां फारसा अनुभव नसल्यानं स्वभाव जरा हट्टी आहे इतकंच.

चंद्रापीड—मायेच्या मनुष्याजवळ थोडासा हट्ट करणं हें एक उपवर कन्यकांना भूषणच आहे.

महाश्वेता—भूषणापुरताच अखेल तर कांहीं वावगं नाही. बरं, मी सांगितल्याप्रमाणं हा गंधर्व लोक पाहण्यायोग्य आहेना ?

चंद्रापीडा—भगवति, हें काय विचारावं ! हा गंधर्वलोक म्हणजे जगत्र-शांतील अति मोहक वस्तूंचा संग्रहच आहे असं वाटतं. त्यांतून देवीच्या दर्शनानं तर मी भगवतीचा जन्माचा ऋणी झालों.

कादंबरी—सखे, आपलं दिसेल त्याची प्रशंसा करायची, हा थोरांचा स्वभावच काग ?

(कालिंदी सारिका पडद्यांतून रागानें—“ भर्तृदारिके कादंबरी, हा भैला दांडगा दुराचारी, दुष्ट शुक माझ्या पाठीस लागला आहे. त्याचं निवारण कर; नाही तर तुझ्याच पायाची शपथ वाहून सांगतें, कीं मी कांहीं आपला प्राण ठेवणार नाही. ”

महाश्वेता—(आश्चर्याने) या कन्यांतःपुरांत अशा प्रकारचा कलह कुणाचा बरं हा !

मदलेखा—देवी कादंबरीनं त्या परिहासशुकाचं आणि कालिंदीसारिकेचं लक्ष लावून दिलं, त्याचं भांडण हें.

चंद्रापीड—(आश्चर्यानें स्वगत) या गंधर्वलोकचं सर्वच चमत्कारिक !
इथले हे पक्षी सुद्धा अगदीं मनुष्याप्रमाणं स्पष्ट अस्खलित भाषण करितात.

महाश्वेता—वरं, मग हा कलह काय म्हणून ?

मदलेखा—आज सकाळीं हा शुक देवीच्या तमालिका दासीबरोबर कांहीं बोलत होता, तें हिनें पाहिलं; तेव्हांप्रासून सवतिमत्सरानं ही अगदीं संतापून गेली आहे. त्याच्याकडे पहात नाहीं, त्याच्याशीं बोलत नाहीं, जवळ जात नाहीं, कीं आम्हीं तिचीं पुष्कळ सभजुत केलीं; पण ती कांहीं ऐकत नाहीं.

चंद्रापीड—(स्वगत) हा प्रसंग बरा आहे बोलायला. (प्रकाश हंसत)
खरं खरं ! पुष्कळांच्या तोंडून आम्हीं ऐकलं आहे खरं, कीं, देवी कादंबरीचा परिहास नांवाचा शुक तमालिकेवर फार आसक्त झाला आहे, ही वार्ता चोहोंकडे पसरली आहे खरी; पण देवी कादंबरी आपल्या दासीला रागं भरत नाहीं हें कसं ? अथवा देवीची या विचान्या सारिकेवर माया नाही हेंच खरं. नाहीं तर असल्या दांडग्या शुकाशीं तिनं तिचं लग्नच करून दिलं नसतं. नवरा जर असं करायला लागला, तर त्या बापडीनं काय करावं वरं ?
त्यांतून—

दिंडी.

सवत असणें हें मरण बायकांना ॥

नसे याहुनि अपमान जर्गी त्यांना ॥

हीच म्हणुनि सोसोनि सर्व घेई ॥

दुर्जा असती तरि जीव देति डोहीं ॥ १ ॥

(सर्व हंसतात.)

(परिहास शुक आंतून—“ अहो महाराज, कशाला घेतां इतके आयास ? माझी प्रिया कांहीं इतकी भोळी नाही.)

पद्य. चाल—शशिकुलभूषण गुणवंता.—धुमाळी.

न फसे तुम्हा ही निपुणा ॥ अथवा दुसऱ्याही कवणा ॥ २ ॥

नृपकुलसंबंधें हीतें ॥ पेशी वक्रगिरा कळते ॥ समजे समया-

समयातें ॥ कोपप्रसादहेतूनें ॥ चाल ॥ तुमच्या ऐशा कुटि-
लोक्तिस हें स्थान नव्हे जाणा ॥ यांतिल मर्म मनीं आणा ॥१॥

चंद्रापीड--(स्वगत) कादंबरीच्या प्रतिज्ञेला अनुसरून असं हें या
परिहास शुकानं समयोचित गीत म्हणून माझा चांगला उपहास केला.
या चिन्हावरून माझ्या मनातील आशांकुराला पाणी मिळेलसं वाटत नाही.

(एक वृद्ध कंचुकी येतो.)

कंचुकी--हे आयुष्मति महाश्वेते, महाराज आणि देवी मदिरा यांनी तुला
भेटण्याकरितां तिकडे बोलाविलं आहे.

महाश्वेता--असं काय. ही आलेंच म्हणून जाऊन सांग जा.

(कंचुकी जातो.)

सखे कादंबरी, " तुझ्या उपदेशाचं काय झालं ? " म्हणून त्यांनीं विचा-
रलं तर काय सांगूं ?

कादंबरी--(किंचित् हंसून) मला काय विचारतेस ? तुला बरं दिसेल तें
सांग. पण हा तांबूल घे अगोदर. (एक तांबूल घेऊन देऊं लागते.)

महाश्वेता--मला कशाला तापशीला ? आम्हीं सर्वांनीं मिळून या पाहु-
ण्याचा सत्कार केला पाहंजे. म्हणून त्याला दे--ऊठ.

कादंबरी--(लाजून) मी नाही बाई.

महाश्वेता--(जनांतिक) नाही म्हणायला काय झालं ? एकदां सांगि-
तलं, कीं याला परका समजूं नकोस. हं, दे लवकर. तो काय बरं म्हणेल
मनांत !

कादंबरी--पण बाई--

पद्य. चाल--वृक्षवेल या दोहीची.--पंजाबी.

१ तरुणा तांबूल घ्यावया लाज वाटते ॥ ध्रु० ॥ अल्पहि
नाहीं परिचय याचा, प्रथम आजचि पाहिला ॥ म्हणुनि मना
धीर न होई, तूंच गडे दे हा त्यातें ॥ १ ॥

महाश्वेता—(हंसून मोठयानें) मी काय म्हणून देईन ? माझ्या का अंतःपुरांत आला आहे ?

कादंबरी—देतें बाई. पण हळू बोल. (विडा घेऊन उठते, आणि उगीच उभी राहते.)

चंद्रापीड—आतां मी कृतार्थ होणार ! (पाहून) अहाहा !
साकी.

करकमलाच्या रक्तपणाची, तांबूलहि घे लाली ॥

तन्मिष करुनी स्व.नुराग कीं, ही मज देउं निघाली ॥

लाजे कां नकळे ॥ इकडे माझा घीर गळे ॥ १ ॥

कादंबरी—(स्वगत) मदना, मला न विचारतां या कुमाराबरोबर माझ्या मनांत शिरून मला असं म्हणायला शिकवितोस का ? कीं—

पद्य. चाल.—कथबिन रही अकेलि. धुमाळी.

स्वीकारी दासीस, कुमारा, स्वयें मदन दे जीस ॥ धृ०॥

घर्मजलासह आ मार्षण हैं, तांबूल न हा साच ॥

करीं डेवितें प्राण, जाण विधि शुभलयाचा हाच ॥ १ ॥

(नंतर महाश्वेतेनें पुनः दे म्हटल्यावर लाजत पुढें सरून दृष्टीस दृष्टि लावून तांबूल पुढें करिते.)

चंद्रापीड—(तांबूलास हात लावून स्वगत) अहाहा ! हा हिचा करस्पर्श, कीं आनंद, कीं अमृत, किंवा चंद्रिका कांहींच कळत नाहीं. हे करसंयोग करणाऱ्या तांबूला, कांहीं वेळ असाच रहा.

महाश्वेता—(हंसत) अग ए भ्रमिष्टे, तांबूल दे त्याला. उगीच कां हात लांबवून उभी राहिलीस ? (कादंबरी तांबूल देऊन लाजून उभी राहते.)
बरं सखे, आतां मी जातें. पण या महाभागानें कुठें रहावं बरं ?

कादंबरी—(स्वगत) माझ्या मनोमंदिरांत तर राहिल्या आहे, आणि स्वी कुठें राहणार ? (प्रकाश) गडे, हें काय विचारतेस ? माझं अंतःकरण—
(लाजून थांबते.)

महाश्वेता—बोल, बोल, लाजू नकोस.

कादंबरी—नाहीग, मीं म्हटलं हें सर्व अंतःपुर कुमाराचंच आहे. जिथं मन रमेल तिथें रहावं; हवं तर क्रीडापर्वतावरील मणिमंदिर जवळच आहे.

महाश्वेता—महाभागा, तुझी स्नानाचो वेळ झाली असेल नाहीं ?

चंद्रापीड—(पाहून) खरंच ! आजव्या या नयनोत्सवांत मला स्नानाचं स्मरण नाहीं.

महाश्वेता—केयूरका, जा, महाभागाला मणिमंदिराचा मार्ग दाखीव.

केयूरक—आज्ञा प्रमाण ! असं इकडून यावं महाराजांनीं.

चंद्रापीड—भगवांते, प्रणाम करतो. देवि कादंबरि, येऊं आतां ?

(कादंबरी किंचित् हंसून, मान वळविते) (स्वगत) अहाहा !

साकी.

ही लज्जा, ही स्निग्ध दृष्टि, हें मधुरस्मित रमणीचें ॥

स्पर्शसमार्ये तो घर्म, पुलक ते, स्वलनहि तें वाणीचें ॥

चिन्हें पाहुनि हीं ॥ येइ धैर्य मना कांहीं ॥ १ ॥

(जातो.)

महाश्वेता—मीही जाऊन येतें बरं का.

कादंबरी—पण लौकरच येशीलना ? मला बाई एकटीला—

महाश्वेता—अग आतां येतें बघ. (जाते.)

कादंबरी—(स्वगत) आतां मी काय करूं पण ? (प्रकाश) सखे मदलेखे, चल, आपण प्रसादावर जाऊन तिथें महाश्वेतेची वाट पहात बसूं.

मदलेखा—(हंसत) हो ! तिथून मणिमंदिराची शोभा चांगली दिसेल. चल तर.

कादंबरी—हं ! समजलें. चल पुढें. (मदलेखा पुढें होते.) आज माझीं पाहोवळून हंस होण्याची वेळ आली.

पद चाल.—वैरागी मोरे राम—पंजाबी.

मज मदनें फसविलें ॥ आंदोलीं बसविलें ॥ धु० ॥ निश्चय-

वचना हृदयपटींच्या ॥ मजकरवीं पुसविलें ॥ १ ॥ त्या तरु-
णाचें रूप बलानें ॥ मनिं माझ्या ठसविलें ॥ २ ॥ येथुनि जातां
वळुनि बघे तो ॥ तेव्हांही हंसविलें ॥ ३ ॥

(जाते.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—कीडापर्वतावरील मणिमंदिर.

चंद्रापीड—(संचित प्रवेश करून)

पद्य. चाल—मज ताप मदन बहु देखे— दीपचंदी
स्मरयौवनमद् हा तरुणा करि अंधमती ॥ ध्रु० ॥ नवयुवतीचा
प्रेमलवहि त्या दिसतो थोर किती ॥ १ ॥ कामदुराशा सुलभ
भासवी, दुर्लभ जें जगतीं ॥ २ ॥ वृथा मनोरथ मदनहताला,
व्याकुल बहु करिती ॥ ३ ॥

बरं, मी इथे आलों त्याच दिवशीं केयूरकला महाश्वेतेच्या आश्रमां पाठ-
विलं होतं. तो अद्यापि कसा परत नाही आला ? या वरून माझा मित्र वैशं-
पायन मला शोधित सेनेसहवर्तमान भलत्याच तर मार्गानं गेला नसेलना ?

(इतक्यांत एक दासी येते.)

दासी—(प्रणाम करून) महाराज, आपण मोठ्या उत्कंठेनं काल-
पासून ज्याची मार्गप्रतीक्षा करीत आहां, तो केयूरक आला.

चंद्रापीड—आला ? कुठे आहे ? आतां मी त्याचीच आठवण
काढली होती.

दासी—(दूर दाखवून) तो बघावा महाराज, त्याच्याबरोबर आणखी
एक स्त्री आहे.

चंद्रापीड— ती तर मग पत्रलेखाच असली पाहिजे. (दुरून लक्ष
दोघांस आनंदमुद्रेनें येतांना पाहून) ये, ये केयूरका. पत्रलेखे, वैशंपायन
सेनेसह कुशल आहेना ?

पत्रलेखा—सर्व कुशल आहेत महाराज.

चंद्रापीड—पत्रलेखे, माझा शोध तुम्हांला कसा लागला हे सांग आर्धी.

पत्रलेखा—आपण अदृश्य झाल्यापासून, आम्ही सर्व इंद्रायुधाच्या खुरांच्या अनुरोधाने चालले होते; ते काल संध्याकाळीं अच्छोदसरोवरावर येऊन पोहोचले. तिथे हा केयूरक भेटला. हे असू द्या. पण उज्जयिनीहून लेखहरावरोवर एक कुशलपत्रिका आली आहे, ती महाराजांनी वाचावी अगोदर.

चंद्रापीड—दे दे कुठे आहे ती.

(वाचून खेदाने) एकून माया ही अधोवाहिनी असते, असं झणतात ते खरं. माझ्यावांचून तिथे मातापितरांना चैन पडत नाही, आणि मला इकडच्या नादांत त्यांचं स्मरणसुद्धां होत नाही. अघो; पित्याची आज्ञा शिरसामान्य आहे, (पत्रिका मस्तकास लावतो.) आतां कसही करून देवी कादंबरीचा निरोप घेतलाच पाहिजे. केयूरका, देवी कादंबरीच्या मंदिराकडे आम्हांला घेऊन चळ.

केयूरक—आज्ञा महाराज, असं या मार्गानं यावं. (पुढे चालू लागतो.)

चंद्रापीड—पत्रलेखे, येतां येतां अदृष्टपूर्व असा हा रम्य भूभाग पाहिलाच असशील ? चल तर.

(सर्व जातात.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—उपवनांतील हिमगृह.

(कादंबरी, महाश्वेता आणि मदलेखा प्रवेश करतात.)

कादंबरी—गडे तू अगदी बोलू नकोस. मी मुळीच ऐकायची नाही, हेचसं काय, पण—

पद्य चाल—तनु ईची सुंदरा—धुमाळी.

दीन जरी जाहला, शरण ये मला, गाळी नेत्रांतुनि जरि
जलां, जोडुनि अंजलिही बोलला ॥ १ ॥ कथिलें त्वां प्रार्थुनी,
बोलगे म्हणुनि, तरिहि न माझ्या चदनांतुनी, निघणें शब्दहि
त्यालागुनी ॥ २ ॥

महाश्वेता—अग, पण त्या कुमारावर इतकी रागावलीस कां ! त्यानं
तुझं असं केलं तरी काय ?

कादंबरी—त्या निर्लज्जानं काय केलं तें सांगायलासुद्धां मला लाज वाटते.
ही का थोरांची रीत ? का मी त्याचा चांगला पाहुणचार केला. त्याचं हें
त्यानं उसनं फेडलं ?

महाश्वेता—पण असं केलं काय तें तरी सांग अगोदर.

कादंबरी—गडे महाश्वेते, तरुण पुरुषावर माझ्यासारख्या कुमारीकांनीं
विश्वास ठेवूं नये, हें मला ठाऊक असून, तूं त्याची फार प्रशंसा केलीस,
आपल्या बंधूसारखा आहे म्हटलंस. म्हणून मी त्याच्यावर विश्वास ठेविला;
पण तो आपल्या गुणावर गेलाच शेवटीं.

महाश्वेता—पण काय केलं तें सांग म्हणतेंना ?

कादंबरी—काय सांगूं !

पद्य. चाल—व्यर्थ मि जन्मलें थोर कुळीं.—दीपचंदी.

पुरुष न नीच कुणी असला ॥ तो बंधु कसा गणिला ॥ ध्रु० ॥
पाहुनि शयनीं एकलि मजसीं ॥ मंदिरीं तो शिरला ॥ १ ॥
हांसत हांसत त्या धीटानें ॥ पदर किंगे धरिला ॥ २ ॥ धर्म
किती हा गालीं म्हणुनी ॥ चुंवि वळें मजला ॥ ३ ॥

मदलेखा — (राग दाखवून) हें तर मग त्यानें फारच उद्धट वर्तन केलं.
पण हें तो करीपर्यंत तूं कशी मुकाट्यानं राहिलीस ?

कादंबरी—मुकाट्यानं का राहीन ?

पद्य. चाल—पडतां वेणुरव कानीं—धुमाळी.

ओरडलें किति मोळ्यानीं ॥ वदला विनोद हा रमणी ॥ ताडि-
यलें मी शब्दांनीं ॥ परि तो प्रेमचि तें मानी ॥ बसलें रागानें
मौनी ॥ माझ्या लोळण घे चरणीं ॥ चाल ॥ निंदा केली बहु
मीं त्याची ॥ तरि तो ऐके स्तुति म्हणुनी ॥ १ ॥

मदलेखा—पण गडे, मला एक शंका येते. तो कुमार त्या मंदिरांत
आणि तू आपल्या मंदिरांत; तेव्हां हे सगळं त्यानं केलं तरी केव्हां ! मी
सारखी तुझ्या जवळ होतें, मला नाहींग दिसला तो ?

कादंबरी—हीच का शंका ? अहाहा ! अग शहाणे, स्वप्नांत आलेला
तुलाग कसा दिसेल ?

महाश्वेता—(हंसत) हं हं ! आतां जुळलं सगळं. हे तू स्वप्नातलं
सांगितलंस.

कादंबरी—म्हणून काय झालं ? स्वप्नांत येऊन तरी त्यानं असं
करावं का ?

महाश्वेता—अग त्या युवराजाकडे कांहीं दोष नाहीं. या सगळ्या त्या
लबाड मदनाच्या चेष्टा.

कादंबरी—परवांपासून जेव्हां तेव्हां “या मदनाच्या चेष्टा, तो मदनाचा
ताप” म्हणून सांगतां, तर तो मदन तरी कोण आहे ?

महाश्वेता—सांगतें ऐक.

पद्य. चाल—रामचंद्र नाहिं घरीं काय मी करूं.—दादरा.

अग्नि जाण हा प्रचंड अतनु पेटतो ॥ ज्वाला जरि नसति
तया, देह जालितो ॥ धृ० ॥ धूम्ररहित असुनि पहा अश्रु
गळवितो ॥ नसुनि भस्म धवल करी निजवशासि तो ॥ चाल ॥

त्रिभुवनि यत्तापमुक्त कुणि न नांदतो ॥ १ ॥

गडे कादंबरी, तुझ्यावर नुकती कुठें त्या मदनाची छाया पडली आहे.
आतां सांगितलं हे त्याचं खरं स्वरूप दूरच आहे अजून.

कादंबरी—(सुस्कारा टाकून) गडे, नुसत्या छायेनंच जर माझी अशी अवस्था झाली, तर पुढे काय होईल? म्हणून वाई आधीच याला एखादा उपाय काढ शोधून.

महाश्वेता—मी कसला काढूं उपाय? त्या कुमारालाच विचार म्हणजे झालं.

कादंबरी—(रागानें) कुमाराला विचारायचं? मग वडील माणसं, तशाच तुम्ही मैत्रिणी कशाला हव्यात?

महाश्वेता—गडे खरं पुसशील, तर मैत्रिणी नकोत, वडील माणसं नकोत, कुणी नकोत. एकदां जिचा तिनं वर शोधून काढला, म्हणजे मदनच सर्वांच्या ठिकाणीं होतो. तोच आई होतो, तोच बाप होतो, बंधु होतो, सर्व कांहीं तोच होतो, समजलीस?

(इतक्यांत केयूरक येतो.)

केयूरक—(दोर्घास प्रणाम करून) कुमार चंद्रापीड भेटिला येत आहे.

कादंबरी—गडे महाश्वेते, मी कांहीं बोलायची नाही हो. तूच हवं तें बोल.

चंद्रापीड—(येऊन) देवि कादंबरि, भगवति महाश्वेते, मी प्रणाम करतो.

कादंबरी—(स्वगत) मूर्ति बघतांच सगळा राग नाहीसा झाला. (उठते)

(सर्वजण बसतात.)

केयूरक—देवि कादंबरि, युवराजांच्या पूर्ण विश्वासाची तांबूलपाल बाळगणारी ही पत्रलेखा—

कादंबरी—(आनंदानें) ये पत्रलेखे, माझ्याजवळ वैसे. तुझी सुद्धा पाहूनच मला आनंद झाला.

पत्रलेखा—देवि, जिथलं मनुष्य तिथें असलं म्हणजे शोभतं.

कादंबरी—म्हणूनच मी तुला जवळ वैसे म्हणतं. ये. (तिचा हात धरून बसविते आणि तिला कांहीं विचारूं लागते.)

चंद्रापीड—(स्वगत) हिची ही विरहस्थिति प्रत्यक्ष पाहून सुद्धां माझं

अरसिक मन अजून शंका सोडीत नाही. धिःकार असो याला ! (प्रकाश)
देवि, रक्तकमलाप्रमाणं तुझे नेत्र आरक्त झाले, शरीरही निस्तेज आणि कृश
दिसायला लागलं, अशी एक दोन दिवसांत तुझी स्थिति कशानं झाली बरं ?

साकी.

काय हेतु हा ताप सांग मज, व्याधिमनोभव कां हा ॥
कुसुमशयनिं तुज निजली पाहुनि मदंग जळतें पाहा ॥
वाटे तनुदानें ॥ सुखवावें तुज शशिवदने ॥ १ ॥

काडंबरी — (स्वगत) ही तिसरी भेट; पण भाषणांतला संदिग्धपणा
कांहीं अजून जात नाही.

महाश्वेता — महाभागा, संतापाचं कारण ती स्वतः काय सांगेल बापडी.
तिला रात्रंदिवस चैन पडत नाही; दिवसा सूर्य ताप देतो, आणि रात्री चंद्र
ताप देतो. गृह सारखंच आणि हितगृह सारखंच. अंगाला थंड उट्या
लाविल्या तरी अंगाची आगच होते. गार वारा घातला तरी तेंच. या
स्थितीत काय करावं असं झालं आहे. तुला पाहून मात्र हिची कळी किंचित्
उमलल्यासारखी दिसते.

चंद्रापीड — (स्वगत) या हिच्या भाषणावरून तर संशयाला जागाच
उरली नाही. पण काय करूं? वडिलांचा आज्ञालेख येऊन पोहोचला. (प्रकाश)
भगवति, मला पाहून जर देवीला कांहीं गुण वाटत असेल, तर मी निरंतर
सन्निधच बसलों असतों; पण उपाय नाही.

काडंबरी — (स्वगत) ही बहुतकरून जायची प्रस्तावना दिसते.

चंद्रापीड — भगवति; दोन चुंबकांमध्ये सांपडलेल्या लोहखंडाप्रमाणं
सांप्रत माझी स्थिति झाली आहे. कशी ती पहा—

दिंडी.

“ त्वरित नगरा ये दिवस फार झाले ” ॥ असें वडि-
लांचें पत्र मला आलें ॥ पुष्पशयनीं देवीस सोडवेना ॥
तेंवि ताताज्ञा मला मोडवेना ॥ १ ॥

अशा प्रसंगी भगवतीनंच कांहीं युक्ति काढावी.

महाश्वेता—(विचार करुं लागते.)

कादंबरी—(स्वगत) शेवटीं निर्दय तो निर्दयच. तीन दिवस आशा बाळगली, ती यानं तीन शब्दांनींच नष्ट केली. (प्रकाश) अगत्राई ! मदलेखे, एकाएकी अंगाचा दाह व्हायला लागला, काय करुं !

मदलेखा—देवि चंद्रकांत मण्याची मूर्ति आणुं का ? तिला आलिंगन दे. म्हणजे दाह कमी होईल.

कादंबरी—(त्रासानें) हो, मण्याच्या मूर्तिनं दाह कमी होतो.

महाश्वेता—सखे कादंबरि, तुझ्या गुणापाशांत हा कुमार चंद्रापीड बद्ध झाल्यामुळें, याला बोलायला धीर होत नाही, म्हणून मी बोलतें. याच्या मनांतून आपल्या विरहाकुल मातापितरांना भेटायला जायचें आहे.

कादंबरी—मग गडे मला काय विचारायचें त्यांत ? वडिलांना भेटायला जाऊं नये असं का मी म्हणेन ? मदलेखे, जा. कांहीं गंधर्वकुमारांना यांच्याबरोबर जायला सिद्ध व्हा म्हणून सांग.

(मदलेखा जाते.)

महाश्वेता—जरी दूर असलांत तरी तुम्हां उभयतांची परस्परांवर चंद्रकुमुदिनीप्रमाणं प्रीति असूं द्या म्हणजे झालं. (कादंबरीनें कानांत सांगितल्यावरून) महाभागा, सखी कादंबरीची तुला एक प्रार्थना आहे.

चंद्रापीड—काय आज्ञा आहे देवीची ?

महाश्वेता—हीच प्रार्थना, कीं तुझं दर्शन पुनरपि लौकर होईलच; पण तोंपर्यंत तुझा विरह सोसणं कठिण पडेल, म्हणून कांहीं दिवस तरी पत्रलेखेला इथेंच ठेवावी.

चंद्रापीड—ठीक आहे. देवीची आज्ञा कोण मोडणार ? पत्रलेखे, मोठ्या भाग्याची, म्हणून हा देवीचा प्रसाद तुझ्यावर झाला. (मदलेखा येऊन गंधर्वपुत्र तयार आहेत म्हणून सांगते.) येतो तर भगवति, देवि—

साकी.

देह चालला उज्जयिनीला, ताताज्ञा पाळायी ॥
परि मन माझे स्नेही गुंतुनि, सोडीना या ठायी ॥
अल्पाचि काळानें ॥ होईल भेटी नियमानें ॥ १ ॥
(सर्व जातात.)

अंक ६ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—अच्छोदसरोवराचा लतामंडप.

(वैशंपायन आणि चंद्रपीडाच्या सेनेतील एक मांडलिक राजा.)

वैशंपायन—तुम्हीं कितीही उपदेश केला तरी मी कांहीं इथून हलायच नाही. तुम्हीं सर्व सेना घेऊन उज्जयिनीला त्वरित चला. कारण चंद्रपीड गेल्यावर त्याचं सैन्य घेऊन इथे राहणें तुम्हांला अगदीं योग्य नाही.

मांडलिक—(स्वगत) आम्ही आज सतत सात दिवस सारखा उपदेश करीत असतां याचं मन वळत नाही, इतकं याला वैराग्य तरी कसलं झालं आहे ? (प्रकाश) वैशंपायना, युवराजामागं आम्हांला इथे राहणें योग्य नाही हें खरं; पण युवराज म्हणजे तुझा केवळ ज्येष्ठ भ्राता, प्राणमित्र, तो तुझ्यावर मोठ्या विश्वासानं सर्व सेनाभार टाकून गेला असतां, त्याला असं फसविणं हें तुला योग्य का ?

वैशंपायन—हें मला समजत का नाही ! पण काय करूं ? सांप्रत मी सर्वस्वी पराधीन झालों आहे.

पद्य. चाल—जातसें पतिसदनं.—धमार.

दिली मन हें कांहीं अंतरि—अन्य विषयीं न लागतें ॥

दृष्टि गुंतलि कशावरिशी तिथुन ती नच हालते ॥ ध्रु० ॥

हृदय जडलें कुणावरि हें—सांगता मज येइना ॥

चरण जणुं हे बांधिले कुणि-वुद्धि गमना हांइना ॥
 न्याल जरि मज बळें तरि हा-प्राण पळही राहिना ॥
 म्हणुनि जावें परत नगरा-वृत्त कळवा होइ तें ॥ १ ॥

मांडलिक—वैशंपायना, अशी भ्रमिष्ठासारखी तुशी वृत्ति कां झाली ? नीट विचार कर. अजून कोणत्याही प्रकारचं संसारसुख घेतलं नाहीस; देवा-पितरांच्या ऋणांतून मुक्त झाला नाहीस; वंशविस्तार केला नाहीस; यज्ञयागादि करून पुण्यसंचय केला नाहीस; परलोकार्थ कोणतीही कृत्यं केलीं नाहीस; चिरस्थायी कीर्ति मिळविली नाहीस; अरे, चारींतून एकही पुरुषार्थ साधला नाहीस आणि इतक्यांतच ही वनवासाची भक्ति कोठून उत्पन्न झाली ? हा भ्रम सोडून दे. वृद्ध मातापितरांकडे पहा. तारापीड महाराजांना काय वाटेल हें लक्षांत आण. तुझ्यावांचून युवराजाची कायः स्थिति होईल हें ध्यानांत घे.

वैशंपायन—मी कितीही बोललों, तरी तुम्हांला खरं वाटत नाही, तर आतां चंद्रापीडाच्याच गळ्याची शपथ वाहून सांगतो कीं, माझ्यानं हें स्थान कांहीं सोडवत नाही. म्हणून आतां माझी आशा सोडून तुम्हीं जावं हें चांगलं.

मांडलिक—झालं. आमचे सर्व उपाय थकले. यावर तुझ्या इच्छेला येईल तसं कर. आम्ही तर सर्व सेना घेऊन जातोच; परंतु आमची एक शेवटची विनंति ऐकशील तर बरं होईल. ती हीच कीं, आम्ही तुझ्या विरक्तपणाचा हा सर्व वृत्तांत युवराजाला जाऊन कळवितों. फार स्नेहामुळें तो तुशी सम-जूत घालून तुला उज्जयिनीस नेण्याकरितां येईलच, तर तोंपर्यंत आपल्या प्राणाला अपाय होईल असं कांहीं करूं नकोस.

वैशंपायन—छे छे, असं कसं करीन ?

मांडलिक—वैशंपायना, आतां शेवटचं विचारतों तूं आम्हां सर्वांची निराशा करणारच ना ?

वैशंपायन—मित्रविरहामुळं आधींच मी कशी झालों आहे, त्यांतून असे वरचेवर शब्दप्रहार कां करतां ? नगरास गेल्यावर मित्राला माझी विनंति कळवा, कीं निरुपाय होऊन मी इथें राहिलों, म्हणून माझ्यावर रागावूं नकोस.

मांडलिक—इच्छा तुझी. तुझे सेवकजन इथें ठेवतों आणि आम्ही निघून जातों. येतों तर. (जातो.)

वैशंपायन—वेडा वेडाच्या भरांत, आपली कांहीं वस्तु हरवली, असं मानून तरी ती शोधित चहूंकडे फिरतो; पण मी काय शोधित फिरतों आहे हें सुद्धां मला ठाऊक नाहीं. एखादं रम्य स्थल पाहून, तरुण रक्षिकांची वृत्ति मोहित होते, तसाही माझा प्रकार दिसत नाहीं. कारण या मनोहर वनशोभेकडे माझं लक्ष मुळींच लागत नाहीं. मात्र—

साकी.

सरस्तीच्या लतामंडपासन्निध धांवत जावें ॥

जर्गी मित्र तो एक, त्याच्या छायेला बैसावें ॥

ऐसी फिरफिरुनी ॥ इच्छा उत्कट होय मनीं ॥ १ ॥

यावरून हा लतामंडप कोणीं मांत्रिकानं भारलेला आहे कीं काय ? हा गंत्रवर्लोक आहे, तेव्हां असंही संभवतं. बरं तर, चला तिकडेच जावं. एकदां परतंत्र झाल्यावर कोण कुठें नेईल तिकडे गेलं पाहिजे. (चालून) मी लतामंडपाच्या जसजसा जवळ जाऊं लागलों, तसतसा लोहचुंबकाप्रमाणें हा मला जास्तच आकर्षण करूं लागला. (जवळ जाऊन) काय चमत्कार आहे पहा, इतर लोकांना ज्या प्रियवस्तूचा विरह होतो, ती निरंतर त्याच्या नेत्रापुढें दिसत असते; परंतु मला जिचा विरह होतो, ती काय वस्तु आहे आणि कधीं हरवली, हेंच समजत नाहीं. (हंसून) भ्रम म्हणतात तो हाच. पुरे आतां हा विचार. आज मला फारच त्रास झाला आहे; तर या मंडपांतील स्फटिकशिलातलावर कांहीं वेळ स्वस्थ विश्रांति घ्यावी. (तसें करितो)

(नंतर तापसीच्या वेपानें खिन्न झालेली अशी महाश्वेता आणि तरलिका येतात.)

महाश्वेत—तरलिके, अगदी प्रथम ज्या दिवशी आपण या ठिकाणी आलों होतो, त्या दिवशी चतुरिकेनं सहज विनोदानं मला म्हटलं, कीं “ कां आटपलं का नाही तुझं ? का वर मिळेपर्यंत इथेंच गौरीसारखी तप करीत बसणार ? ” तेंच बार्ई खरं झालं. हा काय चमत्कार म्हणतें मी ?

तरलिका—ताईसाहेब, चमत्कार कसला ! फुलाबोलाला गांठ पडली ह्यागायचं झालं.

महाश्वेता—असं कां म्हणतेस ? बार्ईट तेवढं खरं होतं. चांगलं नाही व्हायचं. माझं नशीबच तसं आहे. देवा ! हा माझा सारा जन्म दुःखांतच का जायचा ? स्वतःचीं दुःखं मेळीं एक वेळ पुरवलीं; पण माझ्या प्रिय-सखीला सुख व्हांवं म्हणून मी प्रयत्न केले, ते सुद्धां वायां जावेत !

पद्य. चाल—वाडवडिलां सेवित जावें.—दीपचंदी.

नाहिं माझे हित मीं केलें ॥ नाहीं सखिचें प्रिय आचरिलें ॥
नाहिं इच्छाफल तें मिळलें ॥ माझ्या करिं त्या युवराजाला
॥ १ ॥ मायबापा सखिच्या दिधलें ॥ आश्वासन तें निष्फळ
गेलें ॥ ऐसि कां मी जन्मा आलें ॥ चाया पीडा इतरांना ही ॥ २ ॥

तरलिका—ताईसाहेब, नेहमीं त्याच त्याच गोष्टी आठवून दुःख करायचं तरी किती ? मी म्हणतें, त्या भेल्या दुःखाला तरी कसा कंटाळा येत नाही ?

महाश्वेता—बार्ई, सुखानं का कुणी दुःख करतं ? असो; तूं गुहेंत जा आणि माझा वीणा तेवढा नीट संभाळून घेऊन ये. तोंपर्यंत मी नित्य-नियमाप्रमाणं लतामंडपांत जाऊन त्या दिव्य पुरुषाला अजून माझी दया आली कीं नाही तें पहातें. जा. अग तरलिके, नाही तर वीणा घेऊन परस्पर देवळांतच जाऊन बस; मी तिकडेच येतें.

(तरलिका जाते. महाश्वेता लतामंडपाजवळ येऊन वेलींचीं पुष्पें तांडूं लागते.)

वैशंपायन—(शब्द ऐकून तिला पाहून) अरे, चंद्रावर रूसून ही चंद्रिकाच या लोकीं आली, किंवा तपाची देवता कोणा भक्ताला वर देण्याकरितां प्रकट झाली ? (न्याहाळून) ही पूर्वी कधीं पाहिल्यासारखी दिसते—नुसती पाहिल्यासारखी कां, हिचा आणि माझा परिचयही असावा. पण असं आश्चर्य वाटतं, कीं हिचा आणखी माझा परिचय व्हावा कसा ? आजन्मांत या प्रदेशांत मी हा पाहिल्यानंच आलों, अरे पण ही आलीच ! तर आतां आपण निद्रेचं मिष करून या शिलातलावरच पडावं; म्हणजे मला पाहून हिचा काय ग्रह होतो तो कळेल. (तसें करतो.)

महाश्वेता—आतां नित्याप्रमाणं एकदां बाहेरूनच हांक मारावी आणि मग आंत जावं. हे जीवितेश्वरा ! प्रिया पुंडरीका !

वैशंपायन—(स्वगत) हा जीवितेश्वर पुंडरीक कोण ?

महाश्वेता—कोणी ओ देत नाहीं. (आंत पाहून) अग बाई ? आंत शिलातलावर कोण निजलं आहे तें ! (आनंदानें) त्या दिव्य पुरुषानं आपलं भाषण खरं केलं वाटतं (व्याहाळून) हो. महाराज, मुखावर पदर पडला आहे. तरी तें तेज काहीं झांकत नाहीं.

वैशंपायन—(स्वगत) असो; तेज तर जुळलं; आतां पुढें पाहूं.

महाश्वेता—(लगवगीनें जवळ जातांच चपापून) पण महाराज, आपली पूर्वीचीं जटावल्कलं जाऊन हे वस्त्रालंकार कुठले आले ?

वैशंपायन—काय ? पूर्वीचीं जटावल्कलं ! (आश्चर्यानें) मला जटावल्कलं कधीं होती ?

महाश्वेता—समजलें. मनानंच कां होईना; पण माझं पाणिग्रहण करतांच, आण गृहस्थधर्मीं झालां असं समजून, त्या दिव्य पुरुषानं आपल्याला हीं दिव्य वस्त्राभरणं दिलीं असतील. महाराज, माझी वाट पाहून आपल्याला निद्रा लागलीना ! पण मी आलों, आतां कशाला हवी ती ?

वैशंपायन—तो दिव्य पुरुष कोण हें जरी मला माहीत नाहीं, तरी इथ-

पर्यंत चांगलं जुळलं. आतां मुखावलोकन करून काय म्हणते तें पाहिलं पाहिजे.

महाश्वेता—महाराज, (त्याच्या तोंडावरचा पदर हातानें दूर करतांच चपापून दूर होते.) अगवाई ! हा कोण ! हा कुणी दुसराच तरुण, तेजस्वी ब्राम्हण आहे. तोंडवळा ओळखीचासा दिसतो; पण माझ्या प्रिय पुंडरीकाचा नव्हे हा. (कपाळावर हात मारून) देवा, अशा रीतीनें माझी विटंबना करण्यापेक्षां एकदम प्राण कां घेत नाहीस. (जाऊं लागते.)

वैशंपायन—(उठून स्वगत) अरे अरे ! हें सगळं फसल्यासारखं दिसतं ! ही जाऊं लागतांच माझे प्राणही कासावीस होऊन तिच्या मागूनच जाऊं लागले. (प्रकाश) छे ! छे ! कांहीं आशा धरून येणं, आणि निराश होऊन जाणं, हें कांहीं तुला योग्य नाही.

महाश्वेता—बाबारे, माझ्यासारख्या तपस्विनीला आशा काय आणि निराशा काय, एकच.

वैशंपायन—पण, हें तपसुद्धां तुला शोभत नाही. कारण कोणीही आपल्या रूपाला आणि वयाला साजेल असं आचरण केलं तरच तें श्रेयस्कर होतं. हे तरुणी,

साकी.

कंठालिंगन योग्य मालतीमृदुकुसुमची माला ॥

तैसी तव तनु असुनि तपानें करपविसी कां तिजला ॥

विहित अशा कार्मीं ॥ योजी सुंदरि सुखधार्मीं ॥१॥

महाश्वेता—(स्वगत) हें याचं भलतंच अनुसंधान दिसतं. तर आतां इथं उभं राहणं चांगलं नाही. ओळखीचासा वाटतो, म्हणून याचं नांव गांव विचारायचं मनांत येतं; पण नको आतां. (जाऊं लागते.)

वैशंपायन—(तिच्या मागून) तुझ्यासारख्या लावण्यालतिकेनं पूर्ण तरुण्यांत तारुण्यसुखाला विन्मुख व्हावं, हच विलक्षण ! असं झाल्यावर मना-

पद्य. चाल—वाटे सर्वथा मुक्त झालों—धमवर.

चापा स्मर थरीं व्यर्थ हातीं ॥ ध्रु० ॥ फुकट शशि उग-

वतो ॥ विफल मधुमास तो ॥ पुष्परिमलभरें पवन का
वाहतो ॥ मेघही मग नभिं उगीच फिरती ॥ १ ॥

महाश्वेता—(किंचित् रोषानें) समजलें तुमच्या मनांतील भाव, सौम्य
आकृतीवरून तुमच्या मुखांतून अशा प्रकारची हलकी भाषणं निघतील
असं मला प्रथम वाटलं नव्हतं. असे; झालं तें झालं. आतां तरी मुका-
ट्यानं इथून दुसरीकडे चला.

वैशंपायन—छे, छे. सुंदरी, मला तूं खुशाल झिडकारून टाक; पण
आपल्या यौवनावर आणि सौंदर्यावर अशी निष्ठुर होऊं नकोस, यांचीं
मला फार कीव येते. कारण—

पद्य. चाल.—किति मधुर रूप तरि यांचें—धुमाळी.

नवयौवन सुंदरता ही ॥ तनुलतासुकुसुमें पाही ॥ अति को-
मल परि दोनीही ॥ लघुकाल वास त्यां राही ॥ उपभोग तयां-
चा कांहीं ॥ जरि समयीं घडला नाही ॥ चाल ॥ होय अवज्ञा
विधिकरणीची ॥ पातक शिरीं अशानें येई ॥ न मिळें सुख
तेंही ॥ १ ॥

(स्पर्श करण्यास हात जवळ नेत नेत) म्हणून ह्मणतो, सुंदरी,
माझा स्वीकार करशील तर—

महाश्वेता—(खवळून मार्गें सरून) हा ! खबरदार आतां पुढें पाऊल
टाकशील तर, तरलिके धांव लवकरं; हा पहा कोण कोडगा—

तरलिका—(धांवत येऊन) कोण तार्ईसाहेब ?

महाश्वेता—तरलिके, तुला येतांता पाहिलं म्हणूनच हा वांचला ; नाही
तर अभद्र भाषणाबद्दल याला चागलं शासन करणार होतें.

तरलिका—कायरे निर्लज्जा ! जाणून वृजून काळसर्पिणीविर कां पाय
देतोस ? चल, काळं कर इथून. (महाश्वेतेस) मी देवाल्यांत वीणा घेऊन
गेलें, पण तुम्ही तिथें नव्हतां म्हणून इकडे आलें, तों हा प्रकार ! (वैशं-

पायनास) जा, नीघ, उभा कां राहिला आहेस? संभाळ पुनः इकडे आलास तर. चला तार्ईसाहेब आपण.

महाश्वेता—चल. (जातां जातां स्वगत) जरी यानं माझ्याशीं इतकं उद्धटपणाचं वर्तन केलं, तरी याला शापून दग्ध करावं असं माझ्या मनांतच येत नाही. मग कधी पाहिल्यासारखा वाटतो म्हणूनच कीं काय कोण जाणे.

(दोघी जातात.)

वैशंपायन—(सुस्कारा सोडून) प्रथमग्रासालाच मक्षिकापात झाला. राहिला पाहून माझ्या मनाची हुरहुर एकदम नाहीशी झाली, तेव्हां वाटलं, कीं माझ्या दुःखाचा अंत झाला; पण आतां अनुभवानं तो आरंभच ठरला. अघो; आतां काय उपयोग ?

साकी.

प्रेमसागरीं देह लोटिला तारो वा बुडवो ती ॥

परतुनि तीरावरि जायचें नाहीं माझ्या हातीं ॥

तनुवरि या आतां ॥ बसली पूर्ण तिची सत्ता ॥ १ ॥

(जातो.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—चित्ररथवन.

(तीन प्रहर रात्र चांदणी. चंद्रापीड प्रवासी वेशानें प्रवेश करतो.)

चंद्रापीड—त्या मांडलिकाच्या मुखानं माझ्या मित्राची वार्ता ऐकतांच, त्याची समजूत घालण्यांकरितां वडिलांची आज्ञा घेऊन उज्जयिनीहून निघालों तो मार्गांत फार विश्रंति न घेतां या वनांत येऊन पोहोंचलों आणि मित्राची स्थिति काय आहे ती त्याच्या सेवकांकडून गुप्त रीतीनें आधीं काढून घ्यावी. म्हणून मीं माझा सर्व सेनापरिवार मागं ठेवून, एकटाच या सरोवराच्या काठीं आलों. परंतु आतां मनांत अशी शंका येते, कीं—

पद्य. चाल.—कित्ती गेले सुकुनि गाल.—धुमाळी.

या आंगमनाचें सार्थक होईल का ॥ मित्रोत्तम तो भेटी
देईल का ॥ १ ॥ मी करिन बोध जो ध्यानीं घेईल का ॥
वनवासाचा आग्रह सोडिल का ॥ २ ॥ जें सलतें हृदयीं ॥
दुःख निवेदिल का ॥ नगरा परतुनि मजसह येईल का ॥ ३ ॥

(पडद्यांत—“ वैशंपायन महाराज, अहो वैशंपायन महाराज ! ”) अशा
वेळीं माझ्या मित्रालाच हें कोण बरं असे हांका मारीत आहेत. (पडद्यांत—
“ महाराज, नित्य जाग्रणामुळं आमचा किंचित् डोळा लागतांच, आपण
शय्येवरून उठून आलांत हें चांगलं का? ”) हे माझ्या मित्राच्या सेवकांपैकीं
कोणी तरी असून त्याला शोधित आहेत; पण इतक्या रात्री तो कुठें गेला
असावा ! (मोठ्याने) अरे कोण रे तुम्ही ?

(दोन सेवक पुढें येतात).

५ पहिला —अरे उहंडा, अंधारामुळं स्पष्ट दिसत नाही, पण हेच आमचे
वैशंपायन महाराज. स्वर पालटून आम्हांलाच तुम्ही कोण म्हणून विचारतात.
होय, हेच तूं पहा बरं.

दुसरा—महाराज, आम्हीं आपल्याला ओळखलं. ही वेळ विनोद कर-
ण्याची नव्हे. कृपा करून आतां परत चलावं. आपण नाहीसे झालां हें सम-
जल्यापासून, सर्व सेवकांच्या जिवांत जीव नाहीसा झाला आहे.

चंद्रापीड—(स्वगत) या यांच्या भाषणावरून कांहीं सुचिन्ह दिसत
नाहीं. (प्रकाश) बाबांनो, मी वैशंपायन नव्हे. पण त्याचाच मित्र
चंद्रापीड आहे.

दोधेही—(चपापून त्याला प्रणाम करून) राजाधिराज, रात्रीमुळं
आम्हीं आपल्याला ओळखलं नाही याची क्षमा व्हावी. पण इतक्या रात्री या
वनांत एकटी स्वारी !

चंद्रापीड—तें मी सर्व मागाहून सांगेन. पण माझा मित्र वैशंपायन
कुठें आहे तो भेटवा आर्धी.

सरुज्जव—राजाधिराज, त्यांनाच आम्ही शोधित आहो. आज रात्री नित्याप्रमाणं ते एका लतामंडपांत निजले होते, आणि जवळ जवळ साडे-तीन प्रहर रात्र झाल्यावर आम्ही पहातों तों तिथे नाहीत. तेव्हांपासून सारखे त्यांना हांका मारीत या वनांतून भटकतों आहो. तरी अजून कुठे थांग नाही !

उदंड — मरुज्जवा, त्या गुहेकडे जाऊन पहायचं राहिलंच.

चंद्रापीड—ती गुहा कोणती ?

उदंड—इथून जवळच आहे महाराज. त्या गुहेत अति सुंदर व तरुण अशी एक तापसी राहाते. तिचं दर्शन झाल्यापासून वैशंपायन महाराजांची वृत्ति फार चंचल झाली आहे. अलीकडे तिच्यावांचून त्यांना कांहीं दिसतच नाही.

चंद्रापीड—(स्वगत) मला स्वप्न पडलं होतं तें आज सत्य होऊं पहातं. (प्रकाश) चला तर, आधीं मला त्या गुहेकडे घेऊन चला.

सेवक—चलावं महाराज, या मार्गानं यावं.

(जातात.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—चित्ररथवन.

(निर्द्वैत चालणारा वैशंपायन प्रवेश करतो.)

वैशंपायन—काय म्हटलंस ? ' त्या दिवशीं मला आपली ओळख न लागल्यामुळं मीं तसं निष्ठुरः भाषणानं ताडन केलं, त्याची क्षमा करा ' यांत कसली क्षमा ? हें पहा—

दिंडी.

कसें नाहीं त्वां ओळखिलें मातें ॥

म्हणुनि विस्मित मन फार सखे होतें ॥

भाग्य माझें कीं स्मरण तुला झालें ॥
कोपवचनाचें दुःख सर्व गेलें ॥ १ ॥

आतां एकवार गाढ आलिंगन दे, म्हणजे तर त्या दुःखाचें स्मरण सुद्धां
नाहींसं होईल, काय म्हणतेस ! नको नको ! इतक्यांत तरलिका येईल.
बरोबर आहे तुझी शंका. तर मग—

साकी.

पावन करि हा स्कंधदेश तुज वाहुनि नेतों सखये ॥
निविड, विजन त्या लतामंडपीं जाऊं कोणि न मग ये ॥
हें तरि रुचतें का किंवा कांहिं दुर्जा शंका ॥ १ ॥

काय म्हटलंस ? ' अजून कांहीं चांगली खूग पटली नाहीं? सुंदरी ! आतां
हें म्हणणं मी मुळींच ऐकत नाहीं, कारण—

पद्य. चाल.—हतला दर्भाकुर चरणीं.—धुमाली.

लवही धीर नसे गे मजसीं ॥ आतां अंत जरी तूं वधसी ॥
न जरी पूर्णकाम मज करिसी ॥ चाल ॥ मदन हुताशन
दग्ध करिल मज तूं पाहत असतां ॥ झाला जरि अनुताप
तुला मग रक्षा ये हातां ॥ १ ॥

(मनाशीं बोलल्यासारखें) हें माझं कठोर भाषण ऐकतांच कशी
दचकली पश ! सुंदरी, तुझं मन किती कोमल आहे, हें जाणूनच
मीं माझं खरें वृत्त तुला कळविलं. (जवळ गेल्यासारखें दाखवून) ही पहा
एका गालांत हंसून तिकडे वळली !

पद्य. चाल.—झाली सफल ही मन मनकामना—ख्याल.

वायां दवडिसी काल कां असा ॥ ध्रु० ॥ वळवुं नको
मुख अंकावरि ये ॥ प्राशन करूं दे अधरसा ॥ गर्व हरूं
दे त्या मद्नाचा ॥ देतो पाहूं ताप कसा ॥ २ ॥ भीसि
कशाला ? दूर करीं कर ॥ सोडुनि दे संकोच कसा ॥ ३ ॥

(महाश्वेता म्हणून एका कांटेरी वेलीला आलिंगन देतो. तिचे कांटे

बोचतांच जागा होऊन) अरे हें काय ? अगदीं सौख्यकलशाला मीं हात घालणार; तों ती सुंदरी एकाएकीं अदृश्य होऊन ही सुकलेली कांटेरी वेल माझ्या हातीं कशी आली ? आणि मी लतामंडपांत निजलों होतो, तो मंडप कुठें आहे ? (चोहोंकडे पाहून) समजलों काय झालं तें. त्या तपस्विनीच्या निरंतर ध्यानानं मी खराच वेडा होऊन स्वप्नांत सुद्धां भटकूं लागलों. आतां कांहीं संशय राहिला नाहीं. (सुस्कारा सोडून) हाय हाय !

अंजनीगीत.

‘ ओळखिलें हो.’ मज जे वदली ॥ बहु प्रकारें म्यां
चिनवीली ॥ आंकिं घेउनी हृदयीं धरिली ॥ स्वप्नाचे
का सारें ॥ १ ॥

बरं, मी आतां वनाच्या कोणच्या भागांत आलों आहे ? (पाहून) वाहवा ! माझ्या प्रियसंजीवनीच्या गुहेसन्निव आलों. कारण हेंच तें स्थळ. बरं आतां इथून परत लतामंडपाकडे जावं, तर असाच कांहीं तरी प्रकार व्हायचा. तेव्हां आजपासून या गुहेच्या आसपास कुठें तरी रहावं. मग काय होईल तें होवो. (गुहेकडे जाऊं लागतो.) त्या सुंदरीचिं दर्शन होण्यापूर्वीं माझं मन लतामंडपाकडे ओढ घेत असे; आतां गुहेकडे घेतें. (न्याहाळून) अरे गुहेपुढें शुभ्र शिलंबर निजलेली तीच का मला वेड लावणारी सुंदरी ! होय. शंका कशाला ? तीच.

पद्य. चाल—सुविहित जाहलें—त्रिताल.

हिमधवलांगी, सूक्ष्म धवल चिर, नेसलि शशिकरतंतुराचि-
तसें ॥ धृ० ॥ कोमलनालसम धवल करावरि ॥ धवल
पंकजापरि मुख विलसे ॥ १ ॥

ही अशी इथें एकटी निजलेली पाहून, तो घडलेला प्रकार स्वप्नांतल्या नव्हे, असा ग्रह होतो. मी अधरासव प्राशन करणार अशा संधीला, त्या वाळलेल्या वेलीच्या आड होऊन ही चटकन् इकडे येऊन निजली असावी.

धांवत आलेल्या मनुष्याप्रमाणें ही अति वेगानं श्वासोच्छ्वास सोडीत आहे, यावरून तर निर्णयच झाला. (पाहून) ही पहा, मी आलों कीं नाहीं हें हळूच चोरून पाहते आहे ! पण हें माझं केवळ मनोराज्य नसेलना ? नाहीं तर मी जावं जवळ आणि तिनं मला द्यावं झिडकारून. परंतु मी वेडा तर नव्हे—

दिंडी.

निशा रम्या ही विमल चंद्रिकेनें ॥

मीहि विव्हल अंतरीं कामबाणें ॥

विजन वनिं या एकली प्रिया रामा ॥

भीति शंका या समयिं काय कामा ॥ १ ॥

तर आतां प्रसंग पाहून जावं आणि एकदम—(पाहून दचकून) अरे, ही उठून बसली !

महाश्वेता—(न्याहाळून पहात स्वगत) मघाशीं नुसता भास झाला; पण आतां अगदीं स्पष्ट दिशायला लागला. तोच तोच हा कोडगा ब्राह्मणपुत्र देवा ! मी एकटी पाहून यानं जर माझ्या अंगाला स्पर्श केला तर काय करावं ? चंद्रापीडाकडून पत्रलेखा परत आली कीं नाहीं, याचा शोध करून कादंबरीला इकडे घेऊन येण्याकरितां मी आजच तरलिकेला तिकडे पाठवून दिलं हें चांगलं नाहीं केलं. असो; आपण उठून गुहेत जावं, आणि दाराशीं शिला लावून घ्यावी. (उठून गुहेकडे जाऊं लागते.)

वैशंपायन—(पुढें सरसावून व तिला आडवून) छे, छे ! प्रिये, आंत चाललीस, पण या वैशंपायनाच्या प्राणाची वाट काय ?

महाश्वेता—(स्वगत) हा आजचा प्रसंग कठिण आला. (प्रकाश) अरे, ब्राह्मणकुलांतला आहेस म्हणून मी हात जोडून तुझी प्रार्थना करतें, कीं तुझ्या अमंगल भाषणांनीं माझ्या क्रोधाची ज्वाला भडकली नाहीं तों-पर्यंत मला तरी आंत जाऊं दे, नाहीं तर तूं तरी निघून जा.

वैशंपायन—मी कुठें जाऊं ? माझी स्थिति तूं पहात नाहीस काय ?

पद्य. चाल—वाट तुझी आदरें पहाते बघरे.—धुमाळी.

जाळि मला चंद्र हा मित्र मद्दनाचा तीव्र करीं ॥ सांग दुजी
कोणगे तुझ्याविण देहा शांत करी ॥ अससि तूं तापसी न कां
मग ठावी नीति खरी ॥ दीन पर्दीं लीन हा नको करुं यास
दुरीं ॥ १ ॥ (तिच्या पायां पडतो.)

महाश्वेता—(त्यास पायानें झिडकारून) हा चांडाळा !

पद्य. चाल.—वाहवा थोर तूं भूगळा.—धुमाळी.

अधमा पशुसम आचरसी ॥ गम्यागम्य न तूं बघसी ॥ ध्रु० ॥
कृति सर्वहि तव शुकजातीचीं ॥ देहमात्र मनुजाचा ॥ मूर्ख
विधाता म्हणुनि तयानें ॥ न दिला जन्म शुकाचा ॥ १ ॥

अरे कामांधा—

होउनि शुक मग बोलतासि जरि ॥ ऐसें भलतें भलतें ॥

आला नसता कोप कुणाला ॥ लक्ष न कोणी देतें ॥ २ ॥

वैशंपायन—तूं तरी सुंदरी माझ्या भाषणाकडे लक्ष कशाला देतेस ?

माझ्या मनोदयाकडे दे म्हणजे झालं.

महाश्वेता—थांब, पाप्या, ब्रह्मदेव करायला चुकला, तें मी करतें. (वर
पाहून) हे सर्वसाक्षी निशानाथा,

पद्य. चाल.—पांडुनृपति जनक जया.—दादरा.

पुंडरीक म्यां वरिला ॥ याहुनि जरि अन्याला ॥ स्वप्नीही वा-
हियला ॥ नाहिं देह हा ॥१॥ व्रत सतिचें सत्य जरी ॥ पाळि-
यलें आजवरी ॥ शुकयोनी होउं तरी ॥ प्राप्त या खळा ॥ २ ॥

(वैशंपायन दग्ध होतो.)

चंद्रापीड—(पडद्यांतून) हां, हां, भगवति महाश्वेते, माझ्या मित्राला
शाप देऊं नकोस.

महाश्वेता—अगवाई हा कोण ? हा महाभाग चंद्रापीड आणि हा दग्ध
झालेला त्याचा प्राणमित्र वैशंपायन ! हा राक्षशिणी महाश्वेत, काय केलेंसं

हैं ! आतां जर त्यानं मला येऊन विचारलं कीं “ माझा मित्र कुठें आहे ” तर त्याला काय सांगूं ? वैशंपायनाची ही रक्षा पाहून चंद्रापीड एक क्षणही जिवंत राहणार नाही ! देवा, त्याला हें काळं मुख दाखविण्यापेक्षां अच्छोद-सरोवरांत जाऊन उडी टाकावी हें चांगलं.

पद्य. भैरवी.—हरि तुझे आवडि देई.—पंजाबी.

देऊं देह कशाला आतां ॥ ध्रु० ॥ समित्र सखिचा कांत
वधोनि ॥ केली कीर्ति विशाल ॥ १ ॥ उद्धरिलीं मीं उभय-
कुलें तीं ॥ संपादुनि सुयशाला ॥ २ ॥ वा अच्छोदा शांत करी
ही ॥ हंससुवंशमशाला ॥ ३ ॥

(जाते.)

अंक ७ वा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ—आकाशमार्ग.

(कपिंजल आणि मंदारक येतात.)

कपिंजल—मंदारका, क्रुद्ध झालेल्या महाश्वेतेची ती शापोक्ति दुरूनच ऐकून, हां हां भगवती महाश्वेते, तो माझा मित्र वैशंपायन, त्याला शापू नकोस, असं मोठ्यानं ओरडत चंद्रापीड तिथें आला; पण येऊन उपयोग काय ? तो येण्याच्यापूर्वीच वैशंपायनाच्या देहाची रक्षा होऊन गेली होती. आपल्या मित्राची ती तशी अवस्था पहातांच विद्युत्पातानं जसा एखादा प्रचंड वृक्ष कोसळून पडावा तद्वत् गतप्राण होऊन चंद्रापीड भूमीवर पडला. दत्तक्यांत तरलिका आणि पत्रलेखा या दोघींना समागमें घेऊन कादंबरी आली. मग काय विचारतोस ? महाश्वेतेनं जो आकांत केला, तो सांगतां येत नाही. इकडून वैशंपायनाचे सेवक आले, तिकडून युवराजाबरोबरचे सेवक

आले; त्या सर्वांच्या शोकानं चित्ररथवनच शोक करुं लागलं असा भास झाला. कादंबरीनं सहगमनाचा निश्चय करून चंद्रापीडाचं शव मांडीवर घेतलं तिच्या हाताचा स्पर्श होतांच, त्याच्या मुखांतून एक शीतल तेजाची ज्योती निघून गेली आणि लागलीच आकाशवाणी झाली, कीं “ वत्से महाश्वेते, मीं तुला पूर्वी आश्वासन दिलंच आहे. आतां हें माझ्याच अंशांपासून उत्पन्न झालेलं कादंबरीप्रिय चंद्रापीडाचं अविनाशी शरीर शापापासून मुक्त झालं आहे, हें तुम्हांला धीर येण्याकरितां तुमच्याजवळच ठेवतों. तर याचं वायूपासून, अग्नीपासून आणि जलापासून नीट रक्षण करा. कांहीं कालानं तुम्हां दोर्घांचेही हेतु पूर्ण होतील. ” या आकाशवाणीनं आशा उत्पन्न होऊन दोर्घांनींही प्राणत्यागाचा निश्चय सोडून दिला आणि सांप्रत युवराजाच्या देहाचं रक्षण करीत दोर्घाही तिथेच राहिल्या आहेत.

मंदारक—वरं, चंद्रापीड आणि वैशंपायन यांचे दुसरे जन्म कुठें झाले आहेत, आणि सध्यां ते कोणत्या स्थितीत आहेत ?

कर्पिजल—एक. विदिशा नगरीचा सिंहासनारूढ झालेला तरुण राजपुत्र शूद्रक, अल्पकालापूर्वी अकस्मात् परलोकवासी झाला. त्याच्या देहांत प्रवेश करून चंद्र म्हणजे चंद्रापीड सध्यां तिथें शूद्रक या नांवानंच राज्य करीत आहे.

मंदारक—योग्यच आहे. चंद्राला परकायाप्रवेशाची विद्या अवगत असणं यांत कांहीं आश्चर्य नाही.

कर्पिजल—तसंच, शापबलानं शुकयोनी प्राप्त झालेला माझा मित्र पुंडरीक म्हणजे वैशंपायन हा विंध्याचलावर वास्तव्य करणाऱ्या त्रिकालज्ञ जाबाली ऋषींच्या आश्रमी आहे. त्या महामुनींच्या मुखानं आपला सर्व वृत्तांत श्रवण करून त्याला पूर्वजन्मीचं ज्ञान आणि मनुष्यवाणी प्राप्त झाली आहे. हा नुकता कालच मी त्याला भेटून आलों.

मंदारक—आपल्या हातून घडलेल्या प्रमादाचा त्याला आतां फार पश्चा-

त्ताप झाला असेल ? मनुष्यवाचा असून काया मात्र पक्ष्याची. मोठी कष्टदायक स्थिति ही ! या स्थितीत त्या विचान्याला आणखी किती दिवस लोटावे लागणार कोण जाणे ?

कपिंजल——त्याची शापापासून लवकर मुक्तता व्हावी म्हणून श्वेतकेतु गुरुजींनी काही मंत्रविधि चालविला आहे. आणि त्यांनी मला असं भविष्य सांगितलं, की, त्याची माता लक्ष्मी ही भूलोकीं मातंगकन्या झाली आहे, तिच्या हातीं तो सांपडेल. नंतर ती त्याला चंद्रापीडाला म्हणजे शूद्रकराजाला नेऊन देईल. तिथे अल्पकालपर्यंत विरहदुःख भोगून उभयतांही शापमुक्त होतील.

मंदारक——हे त्या महर्षींचं भविष्य सत्य झालंच पाहिजे. बरं, तूं कसा शापमुक्त झालास ?

कपिंजल—चंद्रापीडाचं देहावसान झालेलं पहातांच पत्रलेखेनं माझ्यासह अच्छेदसरोवरांत उडी टाकली. तेव्हां तो अश्वदेह जाऊन मला हा पूर्वदेह प्राप्त झाला. असो; चंद्रापीडाची आणि वैशंपायनाची तशी विपरीत वार्ता, आणि त्या आकाशवाणिचं अद्भुत वृत्त श्रवण करून, त्यांचीं मातापितरं, तारापीड, विलासवती, शुकदास प्रधान आणि मनोरमा, हीं सर्व चंद्रापीडाच्या प्राणाविरहित देहाचं दर्शन घेण्याकरितां महाश्वेतेच्या आश्रमां नुकतींच गेलीं, हे गुरुजींना निवेदन करण्याकरितां मी स्वर्गलोकीं जातो.

मंदारक——बरं तर. मीही जातो आश्रमाकडे. (दोघे जातात.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—कादंबरीच्या आश्रमासन्निध.

(मदलेखा आणि तरलिका भेटतात.)

मदलेखा—तरलिके, महाश्वेतेला बोलवायला म्हणून मी ही बाहेर पडलं आणि तूं भेटलीस. चांगला शकून झाला. इकडे कुठे गेली होतीस ?

तरलिका—आज ताईसाहेबांना एक स्वप्न दिसलं; त्याचं फळ काय म्हणून आर्य शुक्रनासाना विचारायला गेलें होतें.

मदलेखा—तें कायग स्वप्न ?

तरलिका—तें कांहीं पुसूं नकोस. त्यांनीं सांगितलं तसंच फल झालं, तर आम्ही सगळ्याजणीं आनंदाच्या पुरावर तरंगायला लागूं.

मदलेखा—खरंच का ! मग सांगच तर काय स्वप्न दिसलं तें.

तरलिका—रेक. प्रत्यक्ष महेश्वर पार्वतीमातेसहवर्तमान ताईसाहेबांच्या स्वप्नांत येऊन म्हणाले, “ मुली, तुझ्या तपाचरणानं मी संतुष्ट झालों. तुझे सर्व कष्ट संपले. यापुढें पतिसहवर्तमान चिरकाल सुखाचा उपभोग घे. ! ”

मदलेखा—प्रत्यक्ष महेश्वरांनीं हें सांगितलं ना ?

तरलिका—आधीं ऐक तरी सगळं, इतक्यांत पार्वतीमातेनं ताईसाहेबांना कुंकूं लावून सौभाग्यवस्त्रं परिधान करायला दिलीं. इतकं पाहून त्या जाग्यां झाल्या आणि मला हांक मारली.

मदलेखा—फार चांगलं झालं बाई ! महाश्वेतेचे कष्ट संपले म्हणजे कादंबरीचेही संपलेच म्हणायचे. बरं आतां तूं जा आणखी आज कामदेवाचा उत्सव म्हणून कादंबरीनं चंद्रापीडमहाराजांची पूजा बांधली आहे, ती पहायला तुला बोलावलं आहे, असं महाश्वेतेला सांग, आणि तूंही ये बरं का. मी जातें तर आतां.

तरलिका—आतां घेऊन येतें त्यांना. (दोघी जातात.) (पूजा बांधून पर्यंकावर बसविलेल्या चंद्रापीडाजवळ कादंबरी आणि मदलेखा बोलत उभ्या आहेत असा प्रवेश होतो.)

कादंबरी—सखे मदलेखे, आज मी कोणत्या कामदेवाची पूजा करणार आहे समजलीस का ? हें पहा,

पद्य. चाल.—पाहीन सिंहासनिं राम कधीं.—धुमाळी.

निलक कपालीं उटि सर्वांगीं, मीं नाथाच्या लाविली ॥

॥ धृ० ॥ मुकुट शिरीं पुष्पांचा, श्रवणीं अशोकसुमनें
वाहिलीं ॥ सशर कुसुमधनु दिधलें हातीं, कंठीं माला
घातली ॥ २ ॥ कामदेव हा माझा, नलगे मूर्ति चित्रिं
जी रेखिली ॥ प्रसादकारी स्मरशतसुंदर, हीच आवडे
चांगली ॥ २ ॥

(चित्र दाखवून) या दोहोंमध्ये तुला कोणती चांगली दिसते सांग बरं !
मदलेखा--(पाहून हंसत) हें काय विचारतेस ? अग, चित्र तें चित्रच.

चित्राच्यानं प्रत्यक्ष मदनाची बरोबरी करवेल कशी ?

कादंबरी—अग हो, पण अगदीच विसरलें. तो मुक्ताफलांचा हार
कुठें घातला आहे अजून ! त्याशिवाय शोभाच नाही. (हार घेऊन)
महाराज, आण माझ्या क्रीडापर्वतावरील मंदिरांत असतांना, हा हार मी
या मदलेखेबरोबर भेट म्हणून आपल्याला पाठावला होता, तो मी आज
स्वतः आपल्या कंठांत घालतें. (तसें करून त्याच्या मुखाकडे पहात)
कायग मदलेखे, “ कादंबरीच्या इतक्या मानाला मी पात्र नाही ” असं
आतां नाही कुठें म्हटलं ? तर त्या दिवशीं मला खोटंच सांगितलंस वाटतं !

मदलेखा—त्या दिवशीं मी दिला, म्हणून तसं म्हटलं असेल.

कादंबरी—(कांहीं ऐकून) अग, ही कोकिला रात्रीची सुद्धां काय
म्हणून गाते नाई ?

मदलेखा — आधींच या वसंतऋतूंत आम्नासव पिऊन मत्त झालेली,
त्यातून तूं ही रात्री पूजा बांधलीस, म्हणून ती कामदेवाचा स्तुतिघाठ करीत
आहे, समजलीस.

कादंबरी—आणखी काय राहिलं बरं आतां ?

मदलेखा—(चित्राकडे पाहून) गडे कादंबरी, आणखी एक मोठी
दूक राहिली आहे. पण रागावणार नाहीस तर सांगतें.

कादंबरी—(स्वगत) आतां ही कांहीं तरी विनोद करणार. (प्रकाश)
नाहीं रागवायची. सांग काय राहिलं तें ?

मदलेखा—हैं पहा, या चित्रांतल्या कामदेवाच्या अंकावर रति बसलेली आहे; आणखी या कामदेवाच्या अंकावर कुणीच नाही, म्हणून हा कसा अगदी ओका ओका दिसतो बाई!

कादंबरी—(लाजून) काय लबाड आहेसग ? बरं, जा आणि महाश्वेता अजून आली नाही, तिला घेऊन ये पूजा बघायला. तिला हैं सांगून नकोस आधीं, बरं का.

मदलेखा—पण महाश्वेता येईपर्यंत तरी कामदेवाच्या अंकावर रति बसेलना ? (हंसत जाते.)

कादंबरी—माझ्या मनांत होतं तेंच सुचविलं हिंनं. (कांहीं वेळ चंद्रापीडाकडे पहात सुस्कारा सोडून) महाराज, आपल्या हातांत मीं हैं बाणासहित पुष्पाचं धनुष्य दिलं तें माझ्यावरच का ओढण्याकरितां ? नको नको. मी आपल्याला शरण आलें. आधींच—

पद्य. चाल—बाला प्रीतकरो मनै परिहारीरे.—दादरा.

मज गानिं करी व्याकुल ही कोकिला ॥ पवनहि हा झोंबाया लागला ॥ शर तीव्र असे मजवरि कां सोडितां ॥ कसे साहुं हो, अबला मी कोमला ॥ १ ॥

महाराज, आणखी बरं हंसायचं का ? एकूण पुरुष निर्दय म्हणतात तें खरं. ही काय खूण केली ? इतकंच ना ? आणखी मर्जी असेल तर मांडीवर बसतें. (जवळ जाऊन कांहीं ऐकलेंसें करून. चटकन् मागे सरते.) वाह. वाग मदलेखे ! मी कांहीं अंकावर बसायला जात नव्हतें. तें उजव्या कानावरचं फूल जरा वाकडं बसलं आहे, तें नीट करणार होतें. (कोणी नाहीसें पाहून हंसत) पण मी लाजलें कुणाला ? इथें आहे कुठें मदलेखा ? चोराच्या मनांत चांदणं म्हणतात तसं झालं हें. आतां जवळ तरी जाऊन बसावं. पण मी जवळ कशी शोभतें हें मला कसं कळणार ? आहां ! हा आरसा घ्यावा हातांत. म्हणजे झालं. (जवळ बसून आरशांत पाहून आरसा खाली ठेवून) इतका वेळ कल्पनेचे कामदेव, कल्पनेची रति, कल्पनेचीच पूजा, असं होतं, पण

आतां मात्र माझं देहभान अगदीं गेलं. (डोळे मिटून त्यास गाढ आलिंगन देते. चंद्रापीड सजीव होतो.)

चंद्रापीड—आर्द्र कमलिनीच्या देठांनीं मला कोणी बांधलं आहे ? (पाहून) अहाहा ! माझीच प्रिया ही ! (तिला आलिंगन देऊन) शाबास देवा. आतां काय—

साकी.

अचिंत्य अनुपम, सदा नविन जें प्राप्य सुयत्नीं बहुतीं ॥ ब्रह्मा
नंदादिक, सूरसिक जें नव नारीनर गणिती ॥ तें सुख इज-
सर्गा ॥ आतां सेविन बहु रंगी ॥ १ ॥

प्रिये नेत्र उघडून पहा.

कादंबरी—(पाहून) अगबाई ! (लाजून बाजूस उभी राहते.)

चंद्रापीड—आतां कां बरं ही लाज ? त्या चित्रांत कामदेवाला लाजून रति अशी का दूर उभी राहिली आहे ?

कादंबरी—(लाजून) तर मग आपण सावध असून, माझा इतका वेळ अंत पाहिला वाटतं ?

चंद्रापीड—छे, छे, प्रिये, तू मला आतां प्रेमालिंगन दिलंस त्यानंच मी सजीव झालों. परंतु तुझ्या मनांतील सर्व मी अंतःसाक्षित्वानं जाणलं. मी कोण, काय, हें तुला कर्पिजलानं सांगितलंच आहे.

कादंबरी—तें सर्व कळलं. पण मी आपल्याशीं बोलतें हीच चूक. त्या त्या दिवशीं हिमगृहांतून संदिग्ध भाषण करून निघून गेलेले मला आठवतं अजून.

चंद्रापीड—भलतंच कांहीं तरी. त्या दिवशीं तसं भाषण करण्याचं धरणां ' महाश्वेता दुःखांत आहे तोंपर्यंत पाणिदान करायचं नाही. ' ही तुझी प्रतिज्ञाच होय. त्यांत माझ्याकडे कोणता दोष ?

कादंबरी—मग आतां काय झालं का तिचं दुःख नाहीसं ?

चंद्रापीड—हो. पुंडरीक आणि मी दोघेही नुकतेच शापमुक्त झालो. तो माझ्या चंद्रलोकांतून उतरून महाश्वेतेच्या आश्रमाकडे गेला आणि मी—

मदलेखा—(धावत येते) गडे कादंबरी ! एक मोठी आनंदाची गोष्ट सांगते. (चंद्रापीडास पाहून आनंदानें लाजून उभी राहते.)

कादंबरी—ती काय ग ?

मदलेखा—तुझ्या मैत्रिणच्या तपाचं सार्थक झालं ! पुंडरीक आला.

कादंबरी—(अत्यानंदानें) खरंच का ? तर मग आधी जाऊन महाश्वेतेला भेटलं पाहिजे.

मदलेखा—पण तीच पुंडरीकासह तुला भेटायला धावत इकडे येत आहे. ती पहा—

(पुंडरीक आणि महाश्वेता येतात. पुंडरीक चंद्रापीडाला आणि महाश्वेता कादंबरीला कडकडून भेटतात. इतक्यांत कर्पिंजल

आणि तरलिका येतात.)

कर्पिंजल—(सानंद) फार विरहदुःख भोगून परिणामी पूर्ण मनोरथ होणाऱ्या माझ्या उभय मित्रांचा विजय असो.)

(पडद्यांत—“ कुठें आहे माझा वत्स चंद्रापीड ? ” “ कुठें आहे बाल वैशंपायन ? ”)

तारापीड—अहो, आर्य शकुनास, हे पहा चित्ररथराज आणि हंसराज आले ! यावं यावं गुंधर्वराज ! (सामोरे जाऊन लागतात.)

चित्ररथ आणि हंसराज—(सानंद) छे, छे, आम्ही कन्यापक्षाचे; आम्हांला कशाला इतका मान ? असो; आधी आपल्या आज्ञेनं हें करतो. वत्से कादंबरी, ये इकडे. महाश्वेते, तू इकडे ये. युवराजा चंद्रापीडा, मंत्रीपुत्रा पुंडरीका—

साकी.

मम कन्या ही स्वयं वरी तुज, पाणिग्रह करिं हीचा ॥

निपुत्रिका मज तूचि पुत्र हो, भारहि घे राज्याचा ॥
चंद्रापीड व पुंडरीक—

आज्ञा वडिलांची ॥ शिरसावंध असे साची ॥ १ ॥

(पाणिग्रहण करून सर्व वडिलांस नमस्कार करतात. ते “ आयुष्मान् भव, कीर्तिभान् भव, शतपुत्रवती भव, असे आशीर्वाद देतात.)

कर्पिंजल—आज श्वेतकेतुमहर्षींच्या प्रसादानं सर्वांची इच्छा पूर्ण झाली. मित्रा चंद्रापीडा, आणखी कांहीं इच्छा आहे ?

चंद्रापीड—त्यांच्या कृपेनं आमचे सर्व हेतु सफल झाले; तथापि आणखीं हें होवो—

पद्य. चाल—त्रिये पहा रात्रीचा समय सहनि.—दादरा.

उगवो तो वैभवरवि पुनरपि या आर्यभूवरी ॥ ध्रु० ॥

आलस्या स्थान नुरो ॥ उद्यम साम्राज्य करो ॥ स्वाभि-
मान पूर्ण भरो ॥ जनहृदंतरीं ॥ १ ॥ ऐक्याची महति

कळो ॥ कलहबुद्धि सर्व गळो ॥ ज्ञात्यांची मति न मळो ॥

लवाहि मत्सरीं ॥ २ ॥ व्यसनीं आसक्ति न हो ॥ सद्धर्मीं

भाक्ति असो ॥ लोकनायकांत वसो ॥ कार्यचातुरी ॥ ३ ॥

कर्पिंजल—तथास्तु !

(पडदा पडतो.)

संगीत शापसंभ्रम नाटक समाप्त.

गुरुचरणार्पणमस्तु.

